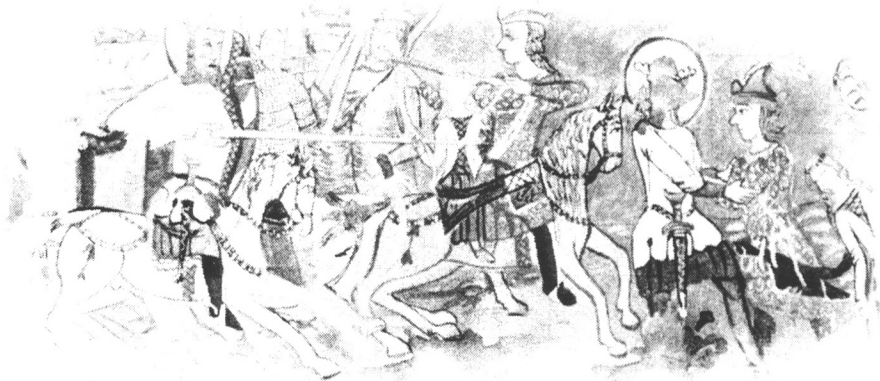

Karácson Béla

**Az erdőfüleli református
egyházközség története**

**Gaál Mózes Közművelődési Egyesület
Barót, 2006.**

Az Erdővidéki Történeti és Természettudományi Tár eddig megjelent kötetei

1. Csikány Tamás, Egyed Ákos, Kónya Ádám: *Kossuth Lajos emlékezete születésének 200. évfordulóján*. Barót, 2003.
2. Máthé János: *A magyarhermányi református egyházközség története*. Barót, 2004.
3. Boér Imre: *Adatok Magyarhermány néprajzához és történetéhez*. Barót, 2005.
4. Horváth Csaba, Illésfalvi Péter, Szani Ferenc: *Nagybaczoni Nagy Vilmos életpályája*. Barót, 2006.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Erdővidéki Történelmi és Természettudományi Társulat

Karácson Béla

**Az erdőfüleli református
egyházközség története**

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Erdővidéki Történeti és Természettudományi Tár V.

Megjelent
Kovászna Megye Tanácsának támogatásával.

A sorozatot szerkeszti
Demeter László

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Erdővidéki Történeti és Természettudományi Tár V.

Karácson Béla

**Az erdőfülei református
egyházközség története**

A bevezető tanulmányt írta
Csáki Árpád

Sajtó alá rendezte és a mutatókat készítette
Demeter László

Közreadja a Gaál Mózes Közművelődési Egyesület
Barót, 2006.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Erdővidéki Történelmi és Természettudományi Társulat

Felelős kiadó: Demeter László

©Csáki Árpád
©Gaál Mózes Közművelődési Egyesület

ISSN 1584–8426

Számítógépes szerkesztés: Szász Réka
Készült az Actual Print kft nyomdájában
Baróton, ötszáz példányban,
kétezerhatban.

Felelős vezető: Antal István

Közreadja a Gaál Mózes Közművelődési Egyesület
525100 Barót, Kossuth Lajos u. 158.
demeterlaszlo@yahoo.com, www.erdovideck.ro

Tartalomjegyzék

Csáki Árpád	7
Karácson Béla: Az erdőfülei ev. ref. egyházközség története	17
Előszó	19
I. Rész. A Község topográfiája és múltja	21
II. Rész. A református egyházközség története régebbi időktől napjainkig	29
Barabás Sámuel és Karácson György fülei református lelkészek feljegyzései.....	63
Karácson György: Emlék Irat	65
Személynévmutató	71
Helynévmutató	75
Mellékletek jegyzéke.....	77

Erdővidéki Történeli és Természettudományi Társ.

1875. évi beszámoló

1875. évi beszámoló a Társaság működéséről. A Társaság az elmúlt években a természettudományok terén számos új felfedezést tett, melyekről a következőkben részletesen beszámolunk. A Társaság tagjai nagy lelkesedéssel vettek részt a munkákban, és a Társaság céljait hűen megvalósították. A következőkben részletesen megvizsgáljuk a Társaság tevékenységét az elmúlt években, és megvizsgáljuk a természettudományok területén elért eredményeket.

Csáki Árpád

Bevezetés

Erdőfület művészettörténetünk a Huszka József által 1884-ben rajzon megőrkített középkori temploma és ennek falképei, 15. századi gótikus harangja,¹ vagy újabban a szomszédságában lévő, mára már eltűnt Dobó nevű falu középkori templomának romjai alapján,² a néprajztudomány elsősorban a Balassa Iván által a második világháborút megelőző években dokumentált faragott fejfás temetője révén tartja számon.³ Református templomának első orgonája (1761) nemcsak Erdővidék, hanem az erdélyi református egyházak történetének is egyik első darabja.

Építészeti emlékei közül az országos műemlékjegyzékben az 1713-ban épült és 1826-ban átépített Ferenczy-Boda kúria mellett a 19. században épült, később lakóházzá alakított vashámor, valamint 19. század végén átépített református templom szerepel.⁴

A történelmi Bardoc fiúszékben található Erdőfüle a Dél-Hargitából eredő Kormos-patak völgyében fekszik.⁵

Legkorábbi ismert írásos említése 1514-ből van, amikor Stephanus Phileji besenyeyi Babos Lukács özvegyének, Katalinnak ügyvédje volt.⁶

A falu a reformáció elterjedése után áttért előbb az unitárius, majd a református hitre. 1566 júliusában az udvarhelyszéki nemes, lófő és fejedelmi jobbágyporták összeírásakor Fülében 10,5 fejedelmi- és egy földesúri jobbágyportát számoltak a biztosok.⁷ Ugyanabban az évben János Zsigmond fejedelem Daniel Péternek tizenegy ház jobbágyot adományozott Dobóban.⁸ Egy évvel később Fülében 1567-ben 13 család lakott.⁹ 1609-ben Báthory Gábor új adomány címen Daniel Mihály udvarhelyszéki alkapitánynak adja a vargyasi, száldobosi, olaszteleki, bardoci és

¹ Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi*. Budapest-Kolozsvár, 2002.

² Bordi Zsigmond Lóránd: *A középkori Dobó falu régészeti kutatása. Erdővidéki Lapok 2002/3, 4 -6.* Bordi Zsigmond Lóránd: *A középkori Dobó falu régészeti telep. A plébániatemplom feltárása. Erdővidéki Lapok 2003/4, 5-10.*

³ Balassa Iván: *A székelyföldi Erdővidék temetői*. Debrecen, 1992.

⁴ Hlavathy Izabella: *Számadás. Háromszék épített öröksége az ezredfordulón*. Sepsiszentgyörgy 2003, 5.

⁵ A falu történeti, természetrajzi, néprajzi, egyház-, építés- és ipartörténeti ismertetését lásd Kisgyörgy Zoltán: *Erdővidék. Útikalauz*. Sepsiszentgyörgy 1973.

⁶ SzOKl III., 184., Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest 1981, 107.

⁷ Demény Lajos: *XVI. századi kiadatlan székely összeírások. Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999, 152.

⁸ SzOKl. II., 209.

⁹ SzOKl. II, 219.

fülei részbirtokokat.¹⁰ Ezek mellé Daniel Mihály esereszerződés révén Némethy Gergely udvarhelyszéki kapitány fülei, bardoci, száldobosi és olaszteleki jobbágya-
it is megkapta.¹¹ Bethlen Gábor 1621-ben Daniel Mihály háromszéki alkapitánynak
és örökösének adományozta többek között a fülei részjóságot és a dobói praedi-
umot is, utóbbit „*bizonyos Farkasmező nevezetű kaszálóval*” együtt.¹² A fejedelm-
ségkori katonai összeírások szerint 1614-ben 49 (1 nemes, 19 szabad székely, 19
jobbágy)¹³, 1635-ben 40 (13 régi lófő, 9 visszaszerzett lófő, 8 gyalog puskás, 9
visszaállított gyalog puskás) családfő lustrált Fülében¹⁴. Bardoc fiúszék kiváltság-
levelében (1635) Füléből Boda és Fosztó Márton nemesek név szerint említett-
nek.¹⁵ Ugyanebből az évből ismert a falu első iskolamesterének neve János deák
„*ki schola mester volt*”.¹⁶ Egy évszázaddal később (1735 körül) Botos Ferenc volt
a rektor, aki korábban Udvarhelyen tanult.¹⁷

A falu jelentős családjai közül a Boda és a Fosztó családokat említjük, kö-
zülük többen is köztiszttséget viseltek: Boda Sándor 1690-1697 között Bardoc szék
jegyzője, 1697-1711 között alkirálybírája, Fosztó György 1697-1711 között Bardoc
szék jegyzője volt.

1712-ben a faluban összesen 11 lófőt és három gyalogkatonát írtak össze,
nemest és armalistát nem találtak a biztosok.¹⁸

A 18. század közepén 83 adózó családfőt írtak össze itt, ez alapján Vargyas
után Erdővidék második legnépesebb települése volt, ugyanakkor egyetlen falu
Miklósvár- és Bardoc székekben, ahol a szabad és hűbéri családok (jobbágyok)
aránya majdnem megegyező.¹⁹

A 18. század derekán (1760) Bod Péter a dobói középkori templom és az
ahhoz fűződő hagyományról a következőket jegyezte fel: „... *itt vagyon az a híres*
kápolna (Dobó nevű helységben fel Tsik felé az erdő között) a hova minden eszten-
dőben Szent János napján igen nagy készüllettel eljönnek Tsikből, Háromszékről,
Miklósváráról, Barótról, Udvarhelyszéknek a felső résziből a Páplisták harangok-
kal, dobokkal olly feles számmal, mint valami sokadalomba; ...annak a Templom-
nak egyik köfalu most is annyi esztendők után épen meg vagyon, nohu már Nyírfák

¹⁰ A vargyasi Daniel család oklevéltára. Bp 1894, 61-63.

¹¹ U.o., 63-64.

¹² U.o., 95-97.

¹³ Imreh István-Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. Székely felkelés 1595-1596.* Szerkesztette Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest 1979, 180.

¹⁴ SzOkl. Új sorozat V, 217-8.

¹⁵ SzOkl. VIII., 370-373.

¹⁶ SzOkl. V. Új sorozat, 220.

¹⁷ „*Botos Ferenc ivit in ecclesiae Füleiensis rectoratum*” *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670-1871.* Bevezetőkkkel közléteszi Albert Dávid. Szeged 2005, 41. old.

¹⁸ SzOkl. VII., 191.

¹⁹ Egyed Ákos: *Erdővidék társadalma a XVIII. században. Aluta 1974-75, 76-8.*

nőttek az oldalából, s Kereszt is amint beszélük, az falunak elpusztulása után 86 Esztendőig mind rajta volt”²⁰

A falu 17. század eleji pusztulásával kapcsolatosan ugyanakkor megjegyzi: „az akkor uralkodó hatalmasságnak parancsolatyából ezen a dobói Lakosok kényszeríttenek fegyver fogni s eljöni Miriszlóhoz az ellenségre, holott is mind elvesz-
tenek, ki fegyver miatt, ki a Marosba holt, így a Gazdák a(!) hullván a Táborba, a Tolvajok sok izben bé ütöttek égették pusztították a falut mind addig, míg a nyomorúságot nem szenvedhetvén, a fejér népek gyermekeikkel el oszlottak le Bardótz székeire széllyel s a Falu üressen maradt. Egy néhány Kő Pintzének romlodozási még meg vodnak.”²¹

Boddal ellentétben az 1621-ben elhagyottként említett Dobó végső elpusztulását és felhagyását a 19. század végén Karácson Béla az 1659. évi tatárdúlásra teszi és a Fülébe áttelepedett lakossággal hozza kapcsolatba a fülei templom 17. század közepén történt bővítését.²² A kérdésre végső választ a néhány éve megkezdett régészeti kutatás hozhat.²³

Az ugyancsak Füle és Száldobos határában létezett, mára elpusztult Valál településsel kapcsolatban Bod Péter ennek híres savanyúvízforrását „mert az egész székely országban annál jobb nincsen”, és hatásával kapcsolatosan egy (gyula)fehértvári beteg gyógyulását említi. Talán ennek is köszönhető, hogy orvosai tanácsára a betegségében szenvedő Bethlen Gábor fejedelem maga is 1629 elején mintegy három-négy hetet tartózkodott a vidéken, a száldobosi „savanyúvízzel” kúrálva – sikertelenül – magát.²⁴

Ezek mellett Bod elsősorban, a „népi mesterségek” gyakorlását emeli ki Füle rövid jellemzésében: „itt igen jó bordákat csinálnak és azzal a szövést szerető asszonyoknak jó szívvel kedveskednek, pénzért a nádat vágják Alsórákosnál az Olt mellett télben, mikor befagy a nagy tó”.²⁵

Mária Terézia korában a határőrség felállításakor Erdőfüle – Bardoccal, Kisbaconnal, Magyarhermánynyal, Száldobossal, Telegdibaconnal és Vargyással együtt – egy század gyalogos katonát állított ki, akiket harmadik századként a II. székely gyalogezredhez osztottak be, székhelye rövid ideig Fülében is működött.

1770-ben a bardoci születésű tudós pap nagyajtai Benkő József a következőképpen ír Erdőfüléről: „Minthogy ez a falu éppen felső vég helyében esik Erdővidékének, Fülének kétség kívül azért neveztetett. Még a régi időben itten templomot

²⁰ Szabó György: *Bod Péter ismeretlen feljegyzései Bardocszétről. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1984/2. Újraközölve *Erdővidéki Lapok* 2002/4, 11-12.

²¹ *Erdővidéki Lapok* 2002/4, 11-12.

²² Karácson Béla: *A fülei régi református templom történetére vonatkozó adatok. Protestáns Közlöny* 1897, 326.

²³ Bordi Zsigmond, *i. m.*

²⁴ Kemény János *önéletrása*. Szöveggyűjtés és jegyzetek V. Windisch Éva. Budapest 1986, 86.

²⁵ *Erdővidéki Lapok* 2002/4, 11.

építetett volt a fülei ősz és szép familiából való Fosztó Máté nevű barát. Fülén felyül esik a Dobó nevű hely, holott régen valamikor azon nevezetű falu volt, most pedig van egy elromlott, ismét más épen álló templom, és mellette lakó házak a remetéknek (kik hol ketten, hol hárman is vagynak) hová is esztendőnként Keresztelő Szent János napkor sok felől processiora a római valláson valók öszve gyűlnek. Olyankor sokadulmacska forma is ottan esni szokott. (...) Anno 1765. a connumeratiokor voltak lelkek numero 421. Mivel Füléről fülembé semmi olyas emlékezetre írható dolog nem jött, pennám is hallgatással fülelni kezd. Hanemha azt jegyzem fel, hogy Fülében jött Köpetz után Erdővidékére az orgona. Végre, hogy Füle templomát és tornyát szépen meg újította.²⁶

Temploma valószínűleg az 1802. évi földrengésben megrongálódott, hiszen – Karácson adatai szerint – ugyanabban az évben az egyház tervbe vette lebontását. Feltehetően az ekkélszia szűkös anyagi helyzetének köszönhető, hogy erre csak a század végén került sor.

Az ún. Cziráky-féle adóösszeírás adatai alapján 1820-ban a jobbágyokkal bíró jelentősebb földesurai Daniel Borbála és Polixénia, báró Wesselényi Miklós, Daniel Elek, özvegy Daniel Károly 5, Czirjék László és a Boda család voltak, akik összesen 46 jobbágy, 13 zsellér, 7 házatlan zsellért bírtak.²⁷

A Daniel család két malmot tartott fenn Fülében, a faluban egy harisnyacsináló szabó, két kovács, két szűcs, két kádár, két csizmadia működött, termékeiket – kupafa, téglá, fentő, kerék- és tűzrevaló fa – elsősorban a közeli kis vásáros helyeken értékesítették.²⁸ 1842-ben Boda Károly fülei nemes vashámort építtetett birtokán, melynek néhány év múlva (1848) jelentős szerep jutott az ágyú és puska golyók öntésében. 1848 végén az osztrák csapatok a falut és a hámort feldúlták.

Orbán Balázs is csak röviden ír a faluról, ki még nem láthatta a templomnak vakolat alatt lévő középkori falképeit, tornya és harangja azonban megragadta a figyelmét. Bővebben kitér azonban a fülei vashámor és történetének leírására.²⁹

Huszka Józsefnek a falu középkori templomáról és annak a Székelyföldön igen gyakori Szent László-legendát ábrázoló falképeiről készített rajzai (akvarelljei) és közlései³⁰ azonnal a tudományos világ figyelmébe kerültek. Két évtized alatt tíznél is több ismertetés, elemzés jelent meg.³¹ A falképek ezen közléseknek kö-

²⁶ Benkő József: *Filius Posthumus*. Közzeíteszi Csáki Árpád-Demeter László. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek* 14. Kolozsvár 2004. 150.

²⁷ *Földesurak és szolgálonépek Székelyföldön 1820-ban*. Szerk. Takács Péter. Debrecen 2003, 14.

²⁸ *Udvarhelyszék parasztvallomásai 1820-ból*. Szerk. Takács Péter. Debrecen 2001, 47.

²⁹ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I kötet. Pest 1868, 224-5.

³⁰ Huszka József: *A Szent László-legendá székelyföldi falképekben*. *Archaeológiai Értesítő* 1885. 213-214.. Huszka József: *Székely festő-iskola a XV. században*. *Archaeológiai Értesítő* 1887. 331. Huszka József: *Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön*. *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője* II. Sepsiszentgyörgy 1891. 33-74.

³¹ A szerzők közül Huszka Józsefen kívül megemlítjük Henszlmann Imre, Pulszky Ferenc, Mysovszky Endre és Gerecze Péter munkáit.

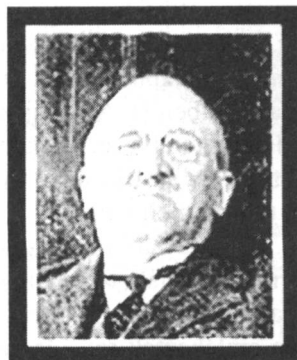
szönhetően maradtak fenn az utókor számára, hiszen a milleneum évében (1896) az egyházközség középkori templomát lebontotta, és helyébe újat épített.

Ugyanebben az időszakban, 1899-ben látott napvilágot Kisújszálláson Karácson Béla főgimnáziumi tanár munkája, mely tulajdonképpen összegzése korábban megjelent írásainak.

A Karácson család³² Csíkmadéfalváról menekült át a 18. században Udvarhelyre.³³ Karácson Sámuel már itt született 1776-ban. Udvarhelyi és enyedi tanulmányai után a jénai és göttingai egyetemeket látogatta.³⁴ Hazatérve 1804-ben foglalta el az újonnan felállított harmadik tanári katedrát az udvarhelyi kollégiumban, ahol 1844-ig a természettudományokat tanította, 1807-09, 1813-15, 1819-21, 1825-27 és 1829-31 között rektor volt.³⁵ Karácson György (1823-1908) ugyancsak a helyi református kollégiumban tanult,³⁶ majd a 1848-as szabadságharcban honvédszázár őrmesterként vett részt.³⁷ Ezt követően három évig székelyudvarhelyi segédlelkészként működött, majd az erdőfülei egyház meghívását elfogadva 1853-tól kezdődően 1906-ig szolgált itt.

Első felesége érszalacsi Kovács Mózes (1781-1869) székelyudvarhelyi főbíró leánya Anna, a második előbbinek testvére Róza volt.³⁸ Második felesége 1894-ben (életének 64-ik évében), maga 85 éves korában, lelkipásztorkodásának 55-ik évében, 1908. február 5-én halt meg Erdőfűlében. Első házasságából két leánygyermek: Lina (Zajzon Farkas sepsiszentgyörgyi tanár felesége) és Kornélia (Jakab Dénes nagysolymosi pap felesége) született, második házasságából három leánygyermek: Laura, Róza (Nagy József olaszteleki tanító felesége), Irma (Széll Imre felesége) és két fiúgyermek: Béla erdőfülei pap és Ödön bardoci tanító született.

Karácson Béla 1867-ben született. Középiskoláit ugyancsak a tárgyat a testnevelés és ének kivételével.³⁹ Tanári oklevelét a kolozsvári egyetemen

Karácson Béla

³² *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Szerk. Pálmay József. Székely-Udvarhelyt 1900. 117.

³³ Pálmay téves adata szerint a család Háromszékre menekült. *U. o.*

³⁴ Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok*. Marosvásárhely 1998. 251.

³⁵ Gönczi Lajos: *A székely-udvarhelyi ev. ref. kollégium multja és jelene*. Székely-Udvarhely 1895. 44. 59.

³⁶ Albert Dávid, *i. m.*, 186.

³⁷ Pálmay adatai szerint végigharcolta a borgói, jádi, besztercei, szeretfalvi, szászrégeni, nagyszebeni és szászsebesi ütközeteket, végül Dévánál letette a fegyvert. Pálmay, *i. m.*, 117.

³⁸ Pálmay, *i. m.*

³⁹ *A székely-udvarhelyi evang. refor. collegium értesítője az 1889-90 iskolai évről*. Székelyudvarhely 1890.

szerezte, ahol többek között Veress Endre is diáktársa volt.⁴⁰ Veress elterjesztésére még egyetemi hallgató korában 1893-ban rendes tagjává választotta előbb a Magyar Történelmi Társulat,⁴¹ majd egy évvel később az Erdélyi Múzeum Egyesület bölcelet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya.

Tanári pályáját a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban kezdte (1894-1896). Itt két éven keresztül előbb tanárjelöltként, egyetemi tanulmányai befejezése után helyettes tanárként oktatott földrajzot, magyar nyelvet és történelmet. (1894-1896).⁴² Ekkor vált tagjává az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek és az Erdővidéki Tanítók Egyesületének is.

Az 1896-7. tanévtől kezdve a kisújszállási református gimnázium tanára, 1898-tól a kollégium igazgató tanácsának tagja, 1917-1918-ban helyettes igazgatója. Az iskolai múzeum egyik őre, magyar- és világtörténelmet, csillagászati-, fizikai- és politikai földrajzot, filozófiát, rajzmértant oktatott. 1896-1897-ben a Sárospatakról átkerült Móricz Zsigmond tanára. Móricz első írása, egy a *Kisújszállás és Vidéke* újságban megjelent verse: *Margitka*, aki *Bál* című regényében⁴³ is szerepel, nem más mint Karácson Béla unokahúga.

Karácson Bélát negyedévszázadnyi tevékenysége után 1921-ben nyugdíjazták, közéleti tevékenységét azonban továbbfolytatta nyugdíjas éveiben is. A Kisújszállási Hitelszövetkezet igazgatósági tagja és az Ifjúsági Egyesület tiszteletbeli elnöke.

1929-től haláláig a Református Diákotthon igazgatója. Diákjai a következőképpen emlékeztek rá: „Az egyetlen tanár, akinek előadásiban más is volt, mint a tananyag: tűz volt benne; az előa-

A kisújszállási Ref. Kollégium tanári kara az 1921/22. tanévben. Alsó sor, jobbról a második Karácson Béla

⁴⁰ Veress Endre (1868–1953), történetkutató.

⁴¹ *Századok XXVII* (1893), 184.

⁴² *A sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett evang. reform. Székely Mikó Kollégium Értesítője az 1894-1895 iskolai évről*. Sepsiszentgyörgy 1895, 35.

A sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett evang. reform. Székely Mikó Kollégium Értesítője az 1895-1896 iskolai évről. Sepsiszentgyörgy 1896, 4.

⁴³ Móricz Zsigmond: *Bál*. Est és Pesti Napló Kiadó, é. n.

dó tanár lelkesége volt benne, leült a padra, az első pad szélére, a diákok közé, s úgy beszélt közvetlenül, melegen; az osztályban csend támadt: a fiúk valamilyen lelket éreztek ilyenkor a levegőben.”⁴⁴

A *Protestáns Közlöny*, *Erdélyi Protestáns Lap*, *Székely Egyleti Naptári Évkönyv*ben megjelent írásában elsősorban szülőfaluja református egyházának és templomának történelmével, az erdővidéki református egyház történelmével foglalkozott.⁴⁵ További írásai jelentek meg az Erdélyi-Kárpát-Egyesület Kolozsváron megjelenő, „Erdély” című honismereti lapjában,⁴⁶ a kisújszállási „Kisújszállás és Vidéke” napilapban.⁴⁷

Legjelentősebb munkája *A fülei ev. ref. egyházközösség története, tekintettel a község topográfiájára és múltjára* című munka, amely Kisújszálláson jelent meg 1899-ben.

Karácson munkájának fő forrása a szomszédos Bardoc és Erdővidék nagy szülőtte, a tudós pap Benkő Józsefnek az erdővidéki református egyházmegye történetéről írott műve, a „*Filius Posthumus*” (1770).⁴⁸ A 18. század közepe előtti időszak egyháztörténeti adataira vonatkozóan majdnem kizárólagos forrása, hiszen a fülei régi egyházközségi levéltár a papi házzal együtt a század közepén leégett. Füle és Dobó közép- és fejedelemségekori adatait a Magyar Történelmi Társulat kiadásában és Szabó Károly szerkesztésében 1872-ben megindult, Szabó Károly halálát követően pedig szerkesztőként Szádeczky Lajos által folytatott „*Székely Oklevéltár*” sorozat első hat kötetéből,⁴⁹ valamint a térség történelmét hosszú időn át meghatározó vargyasi Daniel család levéltára alapján megjelent oklevéltárakból merítette.⁵⁰

Munkáját két részre tagolta.

Az első részbe a település „topográfiáját”, azaz földrajzi leírását és történelmi múltját nyújtja. Kiemeli a vargyasi Daniel család meghatározó szerepét a Füle határában található, már már eltűnt középkori Dobó település-, továbbá a Fosztó, Bodó és Boda családok szerepét Füle történelmében. Ugyanakkor kiemeli,

⁴⁴ A kisújszállási Mórincz Zsigmond Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola Jubileumi évkönyve Mórincz Zsigmond születésének 100., a kollégium 50. évfordulója alkalmából. Szolnok 1979, 158-159.

⁴⁵ *A fülei ev. ref. egyházközség régi templomára vonatkozó adatok. Protestáns Közlöny* 189, 325-6., *Adatok az erdővidéki ev. ref. egyházmegye történetéhez. Erdélyi Protestáns Lap* 1899. július hó 6., 13., 20., *Füle és régi temploma. Kivonat az egyházközség történetéből. Székely Egyleti Naptári Évkönyv* 1900, 69-72.

⁴⁶ *Sebesvár történelmi múltja. Erdély* IX. évf. (1900), 30-1.

⁴⁷ *Március 15-iki beszéd. Kisújszállás és Vidéke* 1897. évf.

⁴⁸ Benkő József: *Filius Posthumus. Közzéteszi Csáki Árpád-Demeter László. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek* 14. Kolozsvár 2004.

⁴⁹ *Székely Oklevéltár I-VI. Kolozsvár, 1872-1897.*

⁵⁰ Daniel Gábor: *A vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben.* Budapest. 1894 és Daniel Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza.* Budapest. 1896.

hogy a Mária Terézia által felállított székely határőrezredek közül a II. székely gyalogezred egyik főhadnagya a faluban lakott.

A második részt a vidék középkori egyházigazgatási kérdéseivel indítja, melyet elsősorban Benkő József „Milkovia” (1781) munkája alapján tárgyal, ugyanakkor a gyakran idézett, 1332-1337. évi pápai tizedjegyzék adatait is használja. A reformáció elterjedéséről bőven szól – elsősorban és ismételten Benkő József nyomán – megállapítva, hogy a 16. század végén a falu már áttért református vallásra. A hagyomány alapján Fosztó nevű barátot jelöli meg a falu utolsó katolikus papjaként. Véleményünk szerint azonban a falu 16. század végi református egyházának léte egyértelműen nem bizonyított, így óvatosabban fogalmazva – nem zárva ki az unitáriust sem – protestáns felekezetűségről írhatunk.

Karácson ezt követően tér rá Füle 13. század végén–14. század elején épített, majd gótikus stílusban átépített középkori templomának és ékességeinek: a Szent László-legenda ábrázolásának leírására.⁵¹ Mindehhez Gulyás Károlynak (1873-1948), a marosvásárhelyi Teleki Téka későbbi örökének rajzillusztrációit használta, aki a századfordulón Karácson tanárkollégája volt a kisújszállási református kollégiumban. Orbán Balázs alapján megemlíti az egyház másik féltett kincsét: a gótikus harangot is.

Huszka adatait kiegészítve leírta az 1897-ben, a templom lebontásakor felfedezett újabb falképeket is, amelyek a fakarzat helyén az északi falon, a Szent László legenda-ábrázolás alatt kerültek elő a vakolat alól. A négy témát Dávid László Szent Ludger püspök(?), Trónoló Krisztus, Madonna, A három magyar szent ábrázolásaként azonosította.⁵²

A templom orgonájával (1761) kapcsolatosan kiemeli, hogy ez Erdővidék második orgonája a köpecit (1756) követően. Valóban a Boda József főkurátor által ajándékozott orgona egyike azon első, a 18. század közepén erdélyi református templomban felállított orgonáknak, melyeket a legújabb kutatások alapján Szendrei József munkájának tulajdonítunk.⁵³ A 19. század elején készített vagyonelejtár szerint az orgona 5 mutációs volt, festett karzatban elhelyezve.⁵⁴

Ugyancsak a „Filius Posthumus” példáját követve írja meg vázlatosan az ismert fülei református lelkészek életrajzát, illetve emeli ki munkásságuknak jelentősebb megvalósításait az első név szerint ismert paptól Sárdi Istvántól (1656) kez-

⁵¹ 1897-ben megjelent munkájának ezen részét idézi Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest 1981, 103-108.

⁵² Dávid László, *i. m.*

⁵³ Csáki Árpád: *Szendrei József, az ismeretlen 18. századi orgonakészítő*. *Református Szemle* 2002/1, 107-125.

⁵⁴ *A Fülei r. Ekklezsia Jedző Könyve Melyben az Ekklesiának Ingo és Ingatlan Javai, a Megyebiroi Számadások, A Felsőb Szükséges Rendeléseibe Iktattatak, készítettet az MDCCVIIIedik esztendőben Tekintetes notarius Ifjabb Boda István Úr Insp. Curatorságában Szabo Sámuel Pap, Kotsis Josef mester ... idejében*. Erdőfülei ref. ehk. Levéltára I/15, 9.

dődően. Őt követték a 17. század folyamán Árkosi István (1691), Vásárhelyi János (1694) és Szederjesi János (1699). A következő század első felében gyakran váltották egymást a papok, így Bacsoni János, Bikfalvi Péter, Dálnoki Pál, ifj. Ajtai András, Pétsi Ferenc, Kovásznai Lukács, Bogdány Péter.

A lelkészek közül a szerző elsősorban Borbáth Jánost (?-1787) emeli ki, aki a templom javítása és toronyépítés (1758) mellett a korábbi elpusztult levéltár pótlására az egyház anyakönyveinek vezetését is újrakezdte. Papsága idejében (1775) – Pokoly József adatai szerint – a baróti plébános is szedett képét a faluban, annak ellenére, hogy ott katolikusok nem laktak.⁵⁵

Őt követte Szabó Sámuel, aki két ízben (1787-1814, 1818-1821) két évtizeden keresztül szolgált. Barabás Sámuel az udvarhelyi kollégiumban kérték papjuknak 1821-ben, aki 1853 elején ott is halt meg. Őt követte a sorrendben 17. név szerint is ismert református fülei papok sorában Karácson György.

Karácson ugyanakkor nem titkolja szándékát, hogy munkáját elsősorban a fülei papságának 47. évében járó édesapja köszöntésére írja. Nem véletlen tehát, hogy az ő szolgálatának idejével kiemelten foglalkozik.

Részletesen kitér a középkori templom leírására, az új paplak építésére (1852). Az iskolaüggyel kapcsolatosan egy 1812. évi adatot említ, amikor az egyházközség a iskolamesteri faház kijavítását veszi tervbe. Ebből az időből (1834) Fülöp András iskolamester neve ismert. Újabb adatokat az 1860-as évek elejéről közölt, az egyházközség által megvásárolt régi katonai székhely és lakóházban (épült 1837-ben)⁵⁶ felállított második iskola ügyével kapcsolatban. A század végén új iskolaépületet emeltek a füleiek, Bedő József megyebíró számadása alapján erre a célra az egyház Nagy Balázsnak 274 forint összeget, továbbá az iskolapadok elkészítésére Molnár Mózesnek 27 forint 50 krajcárt fizetett.⁵⁷ Ebben az időszakban a tanítók Boda Albert és Jancsó István, éves tanítói fizetésük 250 forint volt. Továbbá kitér az egyház anyagi helyzetére is (magtár-alap alapítása). A fülei kohót, melyet Rauber Nándor alapított 1842-ben és később a Boda család tulajdonába került, ebben az időszakban vásárolta meg (1856) és működtette a brassói Bányász és Kohászati Részvénytársaság.⁵⁸ A vállalat egy évtizeddel később hanyatlásnak indult, néhány év múlva megszűnt. Az itt letelepedett idegen munkaerő – melyekkel a falu lakossága 1867-ben haladta meg az 1000 lelket – ugyanakkor az erkölcsi élet

⁵⁵ Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Állandó Igazgató-Tanácsának Emlékirata a székelyföldi kepe megváltása tárgyában. Kolozsvár 1908. 66-67.

⁵⁶ Hermann Rózália: *Erdőfüle*. 1999.

⁵⁷ Bedő József megyebíró számadásai (1883-1891). *Erdőfülei ref. ehk. Anyakönyvei (1863-1868)*. S. Á. L. Fond 105 Nr. 321, 58

⁵⁸ Cserey Zoltán: *Háromszék gazdasági fejlődése a 19. század második felében és a 20. század első éveiben*. *Acta (Siculica) 2006/2*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy. 2006. 137-145., valamint *Erdővidéki Lapok 2006/2*. 4-11.

megromlásához vezetett. Karácson György emlékirata szerint a lopások, gyűjtogatások ekkor majdnem napi gyakorisággal fordultak elő.

Mindezekhez nemcsak az egyházközség levéltárát, de az akkor még fellelhető, igen gazdag erdővidéki református egyházmegyei levéltárát is átnézte. Előbbi legrégebbi darabja az a jegyzőkönyv volt, melynek vezetését Borbáth János kezdte meg 1764-1765-ben. Ez mellett idéz többek között egy 1778-ból való összeírást is, mely az egyház vagyoni helyzetét: az egyház földeit, jövedelmeit rögzítette.⁵⁹ A felsőbb rendeletek mellett az egyház ingó és ingatlan javainak összeírását, a megyebírói számadásokat tartalmazó idézett másik jegyzőkönyvet 1807-ben kezdték vezetni.⁶⁰ A 19. század második felére vonatkozóan – személyes emlékei mellett – már több levéltári adat állott rendelkezésére, e kor adatgazdagságával megfelelően élt is a szerző.

Karácson Béla munkájának második közlését apjának Karácson Györgynek lejegyzett visszaemlékezéseivel egészítjük ki. 44 éves szolgálatát 1897-ben – ugyanazon évben, melyben fia első írása is nyomtatásban megjelenik – összegezte az egyházközség egyik anyakönyvének lapjain.

Apa és fia – lelkész és református gimnáziumi tanár – írásai az erdőfüleli református egyház történetének megkerülhetetlen forrásai. Ezek mellé közöljük Barabás Samu pap rövid feljegyzéseit az 1830-as évekből.

Ugyanitt említjük Hermann Rozáliának Karácson munkája alapján, azt 20. századi adatokkal is kiegészítve megszületett új falutörténeti munkáját,⁶¹ valamint a Nagy Zoltán helybéli lelképásztor által, az új templom felszentelésének 100. évfordulóján 2004-ben az egyházközségi levéltár adataira támaszkodva szerkesztett újabb füzetét.

Köszönet illeti a kisújszállási Arany János Városi Könyvtár munkatársait, Demeter Lajos helytörténészt (Délkeleti Intézet), illetve Csikós Júliát, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium könyvtárosát, akik munkánk megírásában segítségünkre voltak.

⁵⁹ Egy igen jó, régi *Conscripctio az ekklézsia javairól lánccal fölmérve- épületeiről, úrasztali ékességeiről sat. 1778 Boda János megyebíró, Szacsvai József notarius, Bedő József falusi bíró, Halmádi István, Fosztó András hitesek, Borbáth János fülei, száldobosi Pap Bálint bardoczi lelkészek aláírásokkal.* 2003-ban végzett levéltári felmérésünk során az iratot nem találtuk.

⁶⁰ *A Fülei r. Ekklézsia Jedző Könyve...* Erdőfüleli ref. ehk. Levéltára I/15.

⁶¹ Hermann Rozália: *Erdőfüle.* 1999.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Erdővidéki Történelmi és Természettudományi Társulat

Karácson Béla

**Az erdőfüleli református
egyházközség története**

Magyarországi természetrajz.

Magyarországi természetrajz.
A természetrajz a földrajz és a biológia közötti tudomány, amely a földrajzi környezet és a benne élő szervezetek közötti kölcsönhatásokat vizsgálja. A természetrajz a földrajz és a biológia közötti tudomány, amely a földrajzi környezet és a benne élő szervezetek közötti kölcsönhatásokat vizsgálja. A természetrajz a földrajz és a biológia közötti tudomány, amely a földrajzi környezet és a benne élő szervezetek közötti kölcsönhatásokat vizsgálja.

Előszó

Sem hiúság, sem dicsvágy nem volt vezérem, midőn e szerény művecskében egyházközségem történetét megírtam. Csupán az oly viharos múltat átélt, magyar református egyház iránti tisztelet és ragaszkodás, az egyházközségem múltja iránti meleg érdeklődés: indítottak erre.

Lehet, sokan kicsinylik is a munkát, melyet végeztem, úgy gondolkozván, hogy egy félreeső kis község, egyházi életében nincs és talán nem is, lehet, oly sok kiemelkedő mozzanat, mely megörökítésre méltó lehetne. Számot vetvén az előítéletekkel, melyek eleve ily művek iránt, az emberek lelkében támadnak; nem riadva vissza az akadályoktól sem, melyek munkámat gyakran megnehezítették: a fülei ev. ref. egyház történelmi adatait összegyűjtvén, méltónak találtam, hogy a község lakosai, egyházam érdeklődő tagjai tanulására és buzdítására, feldolgoztassanak. És minthogy az egyetemes tények kialakulására és megértésére, minden csekélynek látszó esemény is hatást gyakorol; továbbá mivel a magyar református egyház története kezdettől fogva összeforrt a hazáéval azért a nemzeti és egyháztörténelmekből, nem kiszakítva, hanem inkább beleillesztve, tárgyalom egyházközségem történelmét.

A kultúrhistóriára nézve felette fontos és becses műemlékeken kívül, melyek szemléltetve lesznek képekben, az egyházközség történetével kapcsolatosan, sok és igen becses adat vonatkozik az Erdővidéki ev. ref. egyházmegye történelmére is, amiért szélesebb körben tarthat számot érdeklődésre, e szerény művecske.

A polgári község topográfiájával és múltjával összekötetésben, szintén több erdővidéki községnek múltjából lesznek adatok fölemlítve.

Tájékozással azt is felemlítem, hogy az egyházközség jelenlegi ősz lelkipásztora, tiszt. Karácson György, közelgő 50-ig éves papsága (47-ik, hogy azon községben szolgál) emlékének lesz szentelve e mű, kinek hosszas és eredményes szolgálati ideje alatt, következményeiben is fontos átalakulásokon ment át az egyházközség; míg az esetleges tiszta jövedelem a jótékonytságot szolgálja, mennyiben az egyházi alapot fog képezni.

Tanulmányozni a múltat, hogy abból a jelenben hasznot meríthessünk, csak az igazság szemüvegén keresztül lehet. Ez volt vezérem nekem is. És ha mégis e közben tévedéseim volnának, kérem a kegyes olvasóm és bírálóm szíves elnézését, mert a kezdet nehézségei mellett ez szinte elkerülhetetlen. Ha azzal a jóakarattal és szeretettel fogadják e művet, a minővel én munkáltam rajta, úgy hiszem tévedéseim is, meg lesznek bocsátva.

Kisújszállás, 1899. máj. 1.

K. B.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Erdővidéki Történeti és Természettudományi Társ V.

I. Rész

A község topográfiája és múltja

Az erdélyi felföld keleti határláncolatával, egyközűen halad a Hargita, a Székelyföld főhegysége. A mi a magyarra nézve a Tisza folyó, az a székelynek a Hargita, melynek délnyugati oldalaiából Erdély legnevezetesebb s egész belső területét behálózó hegysorai, ezek között elhaladó folyók szép völgyei indulnak ki s tartanak délnyugat és nyugatra, hogy az elszigetelt medencéiről oly nevezetes Erdély belső területét kiformalják. A tulajdonképi Hargita sziklatömegéből eredve, déli irányban halad a Kormos víz, melynek festői szép völgyére meredeken ereszkednek le a hegyek, mígnem a völgy tágas medencévé szélesedik ki. E medence Erdővidék, Udvarhely megye keleti felének egy része.

Az erdős hegyektől körülzárt gyönyörű vidéknek, a folyócska völgyében legfelső községe Füle. A falu egyik szélén síkság terül el az Olt völgye felé szélesedőleg, míg a másik részén erdővel borított hegyek vannak. A Hargita tömegébe mélyen felnyúló völgyből, a hirtelen eséssel előtörtető tiszta vizű Kormos a községet keresztben kétfelé szeli. A szűk völgy és az azon áthaladó folyó a község rendszeresebb alakulását megnehezítvén, azért egy kellemes kis székely község benyomását nem teszi az emberre. Azonban a környező vidék festői szépsége bő kárpótlást nyújt mindenért. A Kormos völgyét itt is a képződő alluviális kőzetek borítják, míg az emelkedések felső rétege, a diluviális képlethez tartozik. Ez a két képlet az, melyen a földművelést üzik.

A falu tengerszín feletti magassága 510 méter; Ferrotól számítva a keleti hosszúság $43^{\circ}17'30''$; az északi szélessége $46^{\circ}8'46''$ alatt fekszik.⁶² Csak délről határos a nem messze eső Bardoc községgel, mert észak, kelet és nyugat felől a Hargita erdős hegygerincei elszigetelik a távol eső legközelebbi községtől.

A község nevét onnan származtatják, hogy az egyre szűkülő Kormos völgyében, mintegy fülben, úgy fekszik. Benkő József szerint Fülének azért neveztetett, mert e falu Erdővidékének felső véghelyisége.⁶³

A község eredete a székelységnek letelepülésével, első foglalásával függ össze. Hogy a székelyek a Hargita és Kárpátok aljának a magyaroknál régibb, huneredetű lakói-e, vagy nem, az – e téren gazdag történelmi irodalmunk – még mindig problematikus kérdése? A XVIII-ik század első felében kezdődött és az óta egyre tartó vitának, helyeselhető és hiteles kútfőktől támogatott legújabb nézete az, hogy a székelyek, mint az avarok maradványai a tulajdonképpeni Magyarország területéről költöztek Erdélybe, közel a honfoglaláshoz, tehát ősfoglalók és nem kirá-

⁶² Orbán Balázs: *Székelyföld leírása*. I. k. 223.

⁶³ *Filius Posthumus*. III. r. 148.

lyi telepítvényesek, avagy határőrök. Bel és külföldi források, nyelveik, jogaik és régi intézményeiknek összessége, s végül a helységnevek igazolják ezt. A történelem tanúsága mellett különösen a helynevek vallomása meglepő, mely megint csak a történelmi igazságot erősíti meg, hogy t. i. a székelyföldi 93 helység, 194-szer fordul elő Magyarország 20 megyéjének helységei között. A székelyföldi, dunántúli és tiszántúli helységneveknek ily nagy számú egyezése, nem lehet a véletlen műve, hanem annak történeti okának és alapjának kell lenni. A székely népnek ily értelmezésű származtatása, igen sok székelyföldi helység eredetét is megmagyarázza, mely szerint tehát Füle lakói egykor a Dunán túl éltek, Fehérmegye nyugati részén: Füle és Kis-Füle községek környékén, a Bozsok és Riki pusztá közelében.⁶⁴

A községnek jelenleg 1330 a lakójának száma, kiknek a kezén lévő földterület 10141 katasztrális hold, melyből a túlnyomó rész erdő. A lakósok mindannyian székelyek, kik a természet alkotta éles határok között szomszédjaiknál, őseredetiségből többet megőriztek. Szorgalmas, ügyes, munkás nép; természetükre faji jellegük: alattomosak, bosszúállóak, de nyílt szívűek és alázatosak is tudnak lenni. A földművelésen és állattenyésztésen kívül, fuvarozással, szövő-borda készítésével is foglalkoznak, mely utóbbinak elárúsítása közben, Erdélyen kívül a közel eső magyarországi részeket is bejárják. Egy évtizeddel előbb még a vasgyárban is sokan voltak elfoglalva, mint munkások vagy fuvarosok. A gyár a falu szomszédságában, regényes völgyben épült e század derekán elől. Keletkezését a vidéken a Hargita törzsére támaszkodó, különböző torlat-tömegekben (conglomerat) előforduló vaskő és széntelepeknek köszöni; 1844-ben Rauber Nándor báró, Cserei Elek, Boda Károly tulajdonát képezi, kik miután a gyár az 1848-iki romlást, minden jövedelmező volta mellett sem heverhette ki, 1856-ban egy brassói bányász és kohászati részvénytársulatnak, 16 ezer forintért eladták. Forgalmának hanyatlása e társulat kezén is egyre tartott, s bár utolsó igazgatója, Vessen Henrik némileg új lendületnek indítá mégis 1867-ben bukása bekövetkezett.⁶⁵ Később is tettek e gyárral magán és társulati úton is kísérletet, de részint a lelkiismeretlen kezelés, részint mivel a vaskövet Száldobosról, Baconból, Bibarcfalváról és a rákosi szorosból kellett szállítatni: vezetése sikerrel nem járhatott.

Kétségtelen nagy veszteség volt a székelysége nézve, az évente fuvarosokkal és napszamosokkal együtt 800-900 munkást foglalkoztató gyárnak végleges megszűnése, melyet első sorban a lelkiismeretlen kezelés buktatott meg, de mindennél nagyobb erkölcsi veszedelem rejlett azon mély erkölcsi romlásban, melyet a gyár maga után hagyott és a mely leginkább éppen a füleiek lelkét mételtyezte meg.

A község régebbi történelmi múltja, a székelyek közt tartatni szokott lustrális jegyzékekből, adóösszegekből, tanúkihallgatásokból, vagy azok eladásánál kötött

⁶⁴ Erdélyi Múzeum 1898. XV. köt. I., II., III. füzet. Thúry József értekezése: *A székelyek eredete.*

⁶⁵ *Magyar Sion* 1868. évf. 815-816.

egyességi szerződésekből és végre a községbeli családok kiválóbb tagjainak szerepléséből állapítható meg.

Közigazgatásilag 1635-ig az udvarhelyi anyaszékhez tartozott, mikor I. Rákóczi György fejedelemtől nyert privilégiumban, Bardocszék 9 faluja, Udvarhelyszék alól kivétetett, csak a perek appellatioja vitetett a derékszék elé, de joguk volt önkeblükből alkirálybíróvá választani, évenkénti szabad tisztújítással.⁶⁶ A vargyasi Daniel Mihály, János és Ferencz, kisbacsoni Benedek Keresztély, száldobosi Boda Márton, fülei Fosztó Máté és mások közbenjárása kelt kiváltságlevél kiadását, részben az anya és fiúszék között fölmerült súrlódások, részben pedig az akkori politikai viszonyok tették szükségessé. Ugyanis a fejedelemnek ezen időben a trónkövetelő ifjú Székely Mózesről (a hasonló nevű fejedelem fia) kellett tartania, kit első sorban a portai svéd követek támogattak, kiknek érdekében állt olyan fejedelem kezébe játszani Erdélyt, ki hajlandó legyen velük szövetekezni. De Székely Mózes kísérlete, hogy Lupul moldvai vajdával 1635 végén beüssön, nem sikerült a székelyek ébersége miatt, kiket a fejedelem, I. Rákóczi György, már előbb, kiváltságaik megerősítésével, Bardocz szék privilégiumának kiadásával, lustrák tartásával lekötöztetett volt.⁶⁷

Füléről a legrégebb megemlékezés 1540-ből való, mikor Maylath István erdélyi vajda megparancsolta fülei Fosztó Tamásnak és társainak (thome fosztho de fyle), hogy a Gyeurke Gáspár és Daniel Péter között felmerült peren, 15 nap alatt szálljanak ki Vargyasra s ott a megnevezendő tanúkat, a gyalázás és verés elkövetése, vagy el nem követésére nézve, eskü alatt kihallgatván, a tanúk neveinek följegyzése mellett, 15 napon belül tegyenek neki jelentést.⁶⁸

A későbbi időből az oklevelekben, Fülével együtt egy oly más községről is van említés téve, melynek emlékét napjainkban csak a hagyomány és a romokban heverő temploma őrizte meg. Ez Dobó község, mely Fülén felül, szintén a Kormos völgyében, egy félóra járásra feküdt. Helyét most is Dobónak, s ugyanott a Kormoson lévő átjárót "Sugárrévének" hívják, mert ott a hagyomány szerint Sugár János nevű ember lakott. A „Fűrészközének” nevezett malomárok és a szántóföldek mesgyéi is a község egykori létezéséről tanúskodnak.

Dobó úgy látszik tekintélyesebb község volt Fülénél, mert a XIV-ik század első feléből (1332), a pápai tized regestrumában több erdővidéki községgel együtt föl van sorolva.⁶⁹ Azután hosszú ideig nincs említés téve róla, mígnem II-ik János választott király 1566 júl. 11-én kelt adománylevelében Dobóban tizenegy ház jobbágyot adományozott Daniel Péternek, a legközelebbi hadjáratokban tett hű szol-

⁶⁶ A privilegiumot közölte Benkő J. "Filius Posthumus" c. művében 1770. 125.126. Továbbá: "A székely nemzet constitutioi" Pest 1818. 86. 93. I. Kállay Ferenc: "Historiai Értekezés" 1829. 189 l.

⁶⁷ Szilágyi Sándor: Erdély története. 1866. II. 176. 180 l.

⁶⁸ Vargyasi Dániel család Okmánytára. 1894. 4 okl.

⁶⁹ Gyulafehérvári Batthyányi könyvtár NSV 15. jegy alatt másolatban: közölte Balassy Ferenc: Magyar Sion 1867. V. 811, 820 l.

gálatai fejében.⁷⁰ A fejedelem egyúttal utasítja a hat székely szék kapitányát, Iosonczy Bánffy Pált, hogy a beiktatást végezze el, de az adományozott jobbágycokot semmi várszolgálatra ne kényszerítse.

Ugyanezen év (1566) júl. 11-ike előtről, a király hadában híven szolgált udvarhelyszéki főemberek és lófők névsorával kapcsolatosan, Udvarhelyszék falvai is föl vannak sorolva, hol is az erdővidékiek közül Vargyas (Wargyas) és Száldobos (Zaldopos) után, ott találjuk fölemlítve Füle és Dobó községeket is, a következő hadban szolgált egyének neveivel. Füléből: (Fwle) „*Fozto Menyharth, Fozto Imreh, Chok Gergely, Jacob Gergely, Fozto Janos, Péter hadnagy; Dobóból: Dobay Gyeorgy, Dobay Ferenc és Nagy Gyeorgy.*”⁷¹

Ugyancsak a fenti év nov. 30-ikára a Szebenbe hirdetett országgyűlés elhatározta, hogy a hat székely székben is, rovás szerint minden kaputól 25-25 dénárt szedet be Szász-Sebes várának az építésére, de a mely nemes embernek jobbágycái rováson nem volnának, az 50-50 pénzt, ellenben az egyházi nemesek szintén 25 pénzt tartoznak fizetni.⁷² Ezen fenti gyűlés határozatára keletkezett: Maros, Udvarhely, Csík, Gyergyó, Kászon, Kézdi és Orbai székek 25 dénáros adójának összeírása 1567-ből, melybe az udvarhelyszéki községek nevei közt beírva találjuk Fülét és Dobót is. Füle 13, Dobó 6 dénárt tartozott Kornis Mihálynak befizetni, ki a Székelyföldön az adó fölszedésére megválasztott biztos volt.⁷³ Hasonlólag 1576-ban is. Udvarhely, Csík, Gyergyó és Kászonszék főemberei által fizetendő 50 dénáros adó összeírásában ismét bejegyezve találjuk a két községet: Fülét 7 forinttal, Dobót 2 forint 50 dénárral.⁷⁴ A következő esztendőben fülei Fosztó Menyhárt és Zejk Péter, vargyasi Daniel Ferencet, II-ik János választott királytól Barcocon és Kis-Baconban adományozott 13 jobbágy telepítvény birtokba iktatják be, megnevezett társaikkal együtt, somlyói Báthori Kristóf erdélyi vajda és a székelyek grófja parancsolatjából.⁷⁵ Az 1580-ik esztendőben Fosztó Menyhárt fiatalvi Geréb Boldizsárral hasonló birtokbeiktatásról tesznek a fejedelemnek jelentést, midőn Daczó Annát, néhai vargyasi Daniel Ferenc özvegyét és Boyer Balázst és Györgyöt, az őket illető vargyasi 20 jobbágytelekbe ellentmondás nélkül bevezették.⁷⁶

Fülének és Dobónak a földesurai a XVI-ik század végéig egyedül a vargyasi Danielek voltak, de Báthory Zsigmond fejedelem rajtok kívül vargyasi Boyer György és székesfehérvári Literáti Balázsnak is ad ugyanott részjószágot, melyekbe midőn a beiktatás foganasított volt, Daniel Ferenc és Péter határozottan ellentmondanak annak, miután nevezettek a birtokokat újonnan foglalták el.

⁷⁰ V. Daniel cs. Okmánytára. 1894. 10 l.

⁷¹ Székely Oklevéltár. 1876 II. 199 l.

⁷² U. ott, 212 l.

⁷³ U. ott, 219 l.

⁷⁴ U. ott. 1895 IV. k. 42.

⁷⁵ V. Daniel cs. Okmánytára. 1894. 11 l

⁷⁶ U. ott. 1894. 16 l.

Ezen tiltakozásról derzsi Petky János és bibarcfalvi Nagy Menyhárt, kiket a fejedelem 1591. ápril. 28-án kelt rendeletével, a beiktatással megbízott, jelentést tettek, miért is az ellentmondókat 15 napra a fejedelem kúriája elé idézték meg, hogy ott tiltakozásuk okát bővebben előadják.⁷⁷ Hogy a változékony természetű fejedelem a felmerült vitás birtokra nézve miként határozott, adatok nem létében nem tudható?

1593-ban Dobai György Dobóból és kisbaconi Benedek Balázs előterjesztik Báthory Zsigmondnak, hogy a Jánosi Péterné Sándor Margit kérelmére kiadott parancsára a fejedelemnek, Bardocon 18 tanút hallgattak ki összesen a panaszló által bejelentett töltéscsinálási ügyben. A megidézett bizonyságok közül kettő: Voláli Pál a Daniel Péter jobbágya és Bodor Bálint a Jánosi Tamás jobbágya Dobóból; tizennégy pedig u. m.: Fosztó Menyhárt, Matzkos András, Csog Tamás, Boda Bálint, Kovács Gergely, Keresztes Albert, Simó István, Csog Márton, Tatár Gáspár, Csog Antal, Jakab András, Rápolti István Füléből valók voltak. A füleiek közül Fosztó Menyhárt 58 esztendő ember megesküvék és az ő hite szerint ezeket vallotta: „*Tudom azt, hogy Hannagyék és Nagy György csinálták az sárt (földtöltés) az bardocziak számára; azt is tudom, hogy két hold föld vagyon az föld mellett kívül, mely az fülei erősséghez való, de kívül teljességgel bardoczfalvi határ.*”⁷⁸ Hogy a vallomásban érintett fülei erősség, melyhez földbirtok is tartozott, hol lehetett, bizonyosan nem lehet tudni, miután arról ma semmi emlék nem tanúskodik? Véleményem szerint a község legmagasabb pontján épült temploma körül kellett lennie, melyet újabb időben is hatalmas kökerítés vett körül.

Az 1602-ik év közepéről való névlajstrom és rendi beosztásában, a székely városok és falvak lakóinak, utójára van említés téve Dobóról, mint községről. A Básta György által eszközölt fenti összeírásban, Udvarhely és keresztúrszéki nemesek, lófők és szabadszékelyek közül azok vannak községenként felsorolva, kik a császár és király hűségére felesküdték. Így Füléből összesen 16-an vannak megnevezve, kik közül lófő 6, szabadszékely 8 és darabont 2; Dobóból a következők esküdtek fel: Sugár Gergely, Toldi Gáspár, Kovács Miklós, Miklós János szabad székelyek és Dobai András lófő.⁷⁹

Dobónak elpusztulása, mikor és kik által történt, biztosan nem tudható?

A hagyomány úgy emlékszik, hogy 1658-ban pusztult volna el, midőn II. Rákóczi Györgynek szerencsétlen lengyel hadjárata mérhetetlen szerencsétlenség forrása lőn Erdélyre. S bár ekkor a székelyek és a részek lakói, híven kitartottak Rákóczi mellett, mégis ingadozó trónját meg nem menthették a Barcsait trónra segítő török-tatár csordákkal szemben. A bodzai szoroson betörő és előrenyomuló elenség útjában, kétségtelen sok székely községet is megsemmisített, de azért Dobó-

⁷⁷ V. Daniel cs. Okmánytára. 1894. 39, 40 l

⁷⁸ U. ott. 1894. 45 l.

⁷⁹ Székely Oklevéltár 1896. V. 297, 301.

nak elpusztulását jóval előbbre kell tennünk. Ugyanis a baróthi plébánia anyakönyvének egy régebbi bejegyzése szerint, Forgács járásakor pusztult volna el a falu, kit II. Mátyás a zarnokias hajlamú Báthori Gábor elűzésére küldött Erdélybe 1611 januárjában.⁸⁰ Minthogy azonban a hajdúk egy része Nagy András vezérével Forgács Zsigmondtól elpártolt, ez kénytelen volt tetemes veszteséggel a székely havasokon át kivonulni Erdélyből. Ez alkalommal pusztult volna el a község, melynek ma is romjaiban heverő kápolnáját, Szent János tiszteletére egy néma pásztor, – ki szavát visszanyerte – építteté.⁸¹

Egy másik, 1647-ben véghezvitt esketési levél szerint Dobó már a miriszlói csata előtt, mely Básta és Mihály vajda közt 1600. szept. 18-án történt, már csak mint pusztá hely említetik, hol a Danieleken kívül, a Dobai és Csog nemzetségbeli fiak bírtak földterülettel.⁸² Ezen utóbbi adat helyességében, a község elpusztulását illetőleg, alig kételkedhetik az, ki ismeri a történelemből Báthory Zs. fejedelem-ségének a korát, ki állhatatlanságával borzasztó veszedelmet és nyomort hozott Erdélyre akkor, midőn nyolc esztendő lefolyása alatt tizenkétszer cserélt urat. Bizonyára vehető tehát, hogy Dobó elpusztulása 1600 körül megtörtént, mit különben még a következőkkel is lehet magyarázni:

Így Báthory Gábornak 1609. okt. 17-én kelt adománylevelében, melyben vargyasi Daniel Mihály udvarhelyszéki alkapitány hűségét és szolgálatait megjutalmazandó: Vargyas, Száldobos, Olasztelek, Bardoc és Fülében lévő részjószágo-kat új adomány címén neki adja, a dobói birtokról nincs említés téve.⁸³

Hasonlólag nem emlékszik meg Dobóról egy más 1610. márc. 6-án kelt adománylevel sem, melyben Németi Gergely mindazon jobbágyait, kiket a fejedelem-től Fülében, Bardoccon, Száldoboson és Olaszteleken kapott, Daniel Mihálynak adja Almási István és Lippai András nemes emberek jelenlétében, ezen szavakkal: „*Rokon emlékezéssel meg az én barátságomról*”.⁸⁴

Midőn Bethlen Gábor vargyasi Daniel Mihály és örököseinek az egész ősi birtokot, részjószágaival együtt oly feltétellel adományozza, hogy az a férfiág kihaltával a női ágra is átszállhat, a részjószágo-k közt Dobóról, mint csak praedium-ról tétetődik említés.⁸⁵ Ezen 1621. okt. 3-án kelt adománylevelben, az olaszteleki és száldobosi helységek erdőterületének egy bizonyos részét, melyet Volálnak hívtak, valamint a „Farkasmező” nevezetű kaszálót is a Daniel családnak adományozza a fejedelem.

Végre a Daniel és Jánosi családok között 1632. ápr. 20-án kötött egyességi szerződés, szintén pusztának mondja Dobót, hol egy „Bodrogörökségének” neve-

⁸⁰ Szilágyi S.: *Erdély tört.* 1866. II. 103.

⁸¹ Orbán B.: *Székelyföld leírása.* I. 226.

⁸² V. Daniel cs. levéltára R 1731 VII N.58.

⁸³ V. Daniel cs. Okmánytára. 1894. 61 l

⁸⁴ Ugyan ott, 63 l.

⁸⁵ Ugyan ott, 95 l.

zett pusztá házhelyet és a „Dezső” nevű határrészben egy darab szénafüvet engednek át a Jánosiak a Danieleknek.⁸⁶

A felsorolt utóbbi adatok is tehát a mellett bizonyítanak, hogy Dobó elpusztulása 1600 és 1609 közt történt, mert ezen időn túl, vagy egyáltalán nincs, vagy csak mint pusztahely van említve. Amint az okmányokban is szerepelt dobói régi családnevekből és a jelenlegi birtokviszonyokból következtetni lehet, a község pusztulásakor életben maradt lakosok, a legközelebbi szomszédos Füle, Bardoc, Száldobos és Olasztelek nevű községekbe menekültek, mely családoknak utódai most is ősi örökségük alapján bírják a praediumot. A székely birtokosság és a Daniel család között 1805-ben II. Daniel Elek korában per merült fel a dobói birtokra nézve, mely 1863-ban oly békés befejezést nyert, mely szerint a praediumnak harmada a székely birtokosság tulajdonába ment át, két része pedig maradt a Danielek birtokában.⁸⁷

Az elpusztult Dobó község helyén még sokáig romokban heverték a házak, melyek közül nem egynek fundamentuma, pincehelyisége még ma is jól kivehető. Régi temploma és kápolnája jelenleg is romokban látható, az egyik „Géza”, a másik „Csipán” nevű erdőrészletekben. Százados cserfák állanak ott, hol egykor munkás székely nép lakott és szántotta földjét, az utódok pedig bús emlékekkel gondolnak vissza őseikre, mint ama zivataros idők mártírjaira és szent ereklyeként őrzik, a Dobóban készült vászon kelméket, az onnan való kancsókat.

Dobó pusztulása után Füléről is csak gyéren szólnak a történelmi nyomok. A Fosztó, Bodó és Boda családok egy-két kiválóbb tagjának szerepléséről értesülünk mindössze. Nevezetesen Fosztó Mátyás 1635-ben Bardocszék követje; Bodó Sándor 1690-1697 között Bardocszék jegyzője, 1697-1711-ig vicekirálybírája; Fosztó György ez alatt, mint a nevezett szék jegyzője, említettnek.⁸⁸ 1714 jan. 14-én fülei Boda Sándor bordocszéki hites assessor, vargyasi Szolga Andrással, mint tanúkihallgató szerepel, vargyasi Daniel Ferenc, Péter, István és testvérük Daniel Zsuzsanna Horváth Boldizsárné hozományára nézve felmerült perben.⁸⁹

Végül még azt említhetem fel, hogy a székely határőrség felállításával az első összeírásakor, a II. gyalogezred és 5 huszár század Háromszék és Bardocszékéből telvén ki, Bardocszékéből gyalogos volt 395, lovas 26.⁹⁰ Fülében egy főhadnagy lakott, kinek lakását az egyház 1865-ben a második iskolahelyiség részére megvásárolta. Ismeretes, hogy a határőrség felállítását a székelyek általánosan ellenszenvvel fogadták, amiért a fegyver kiszolgáltatásakor, a legtöbb székely székben ellentmondásokkal találkozott a felszerelést teljesítő bizottság. Így történt ez Erdővidéken is, hol a nép az egyes községekből, s így Füléből is, a bodosi és köpeci

⁸⁶ *V. Daniel cs. Okmányt.* 125. l.

⁸⁷ „*A Daniel család eredete*” 1896, 321.

⁸⁸ Kállay F. *Hist. Értekezés.* 1829. 247. 434. 248 lapok. A székely tisztviselők lajstroma.

⁸⁹ *V. Daniel cs. Okmánytára.* 1894. 472 l.

⁹⁰ *A székely határőrség tört.* 1877. 116 l.

erdők között egy tisztáson gyülekezett, hogy katonákká ne tétessenek. A gyülekezetteket a madéfalvi veszedelem (1764. január 7.-én) észretérítvén, míg a felsze-relő bizottság Erdővidékre került volna, addig mindannyian beadták derekukat.⁹¹

A legutóbbi megyei beosztáskor, közigazgatásilag Udvarhelymegye homoród-oklándi járásába osztatott be Füle is, több más erdővidéki községgel együtt, de ezen beosztás a természetes földrajzi alakulatoknak teljességgel nem megfelelők, amiért a községek lakói elégedetlenkednek is. A megyei és járási középpontoktól való távolság hatása érezhető nagyon, a községek közigazgatási adminisztrációján.

---

⁹¹ Benkő J.: *Filius Posthumus*. II. 78-79 l.

II. Rész

A református egyházközség történelme régebbi időktől napjainkig

Magyarország területén, a keresztény hittérítés nagy művének befejezése után, a Szt. István által alapított 10 püspökség között van főlemlítve az erdélyi is, melyet szintén a sátánt legyőző Szt. Mihálynak ajánlott a nagy király a Gyula fölkelő vezéren vett győzelem emlékére. Az alapítás jelentősége abban van egyfelől, hogy Erdély meghódolása után nevezheti magát István csak az egész Magyarország királyának, másfelől pedig az egyház építését itten is a győztes király, a kereszténység nagy elleneinek kezéből elvett kincsekből eszközölte. Az új püspökség székhelye Gyulafehérvár, a régi római katonai középpont, *Apulum* lón. A püspökség első alakulásában északra, a Nagy-Szamos völgyén túl nem ért, délen és keleten az Olt forrásvidékén túl szintén nem terjedt.⁹² S bár kezdetben Erdély egy püspökség alá lett rendelve, a későbbi korra nézve mégis azt olvassuk a történelemből, hogy a XII. század vége felé és a következők elején, az ő politikai szétdaraboltságának megfelelő volt, egyház-közigazgatási szakadozottsága is. Ha elgondoljuk azt, hogy a telepítések kora után vagyunk, midőn a korona területén letelepültek, a legtöbb esetben nemcsak politikai, hanem egyházi kiváltságot is nyertek: úgy nincs mit csodálkozni azon, ha a vajdaságnak éppen úgy meg van a maga püspöksége, mint ahogy a székelység és a szász telepeknek is egy része a *milikói* kún püspökség alá tartozott.⁹³

A székelységnek a csak nem régiben megtért kúnokkal a *milikói* püspökséghez való beosztása nem tetszett, miért Theodorik kún püspök 1228 körül békességre és szeretetre inti őket.⁹⁴ A békesség úgy állt helyre, hogy a Székelyföld főesperességeivel az esztergomi érsek nagyobb befolyása alá került, miért az érsek a dézsmák tizedrészét nyerte. A milikói püspökség azonban, míg a viszály tartott, az 1241-iki tatárdúlásnak áldozatul esett, de címét azután is viselték egyes főpapok, kik idegen dioecesisekben szolgáltak.⁹⁵

Az elpusztult püspökségről és annak a Székelyföldre kiterjedő belső szervezetéről közelebbről értesít bennünket egy 1280-ban kelt oklevél, melyben birtok eladásról van szó, melynél a telegdi esperességből a székelyek, mint bizonyágtevők szerepelnek.⁹⁶ A telegdi főesperesség három alesperesi kerületével u. m.: marosi,

⁹² Ortway T.: *Magyarország egyházi földleírása a XIV-ik század elején*. 1891. II. rész. 619 l. Térképmelléklet a mű végén.

⁹³ Benkő József: *Milkovia*. 1781. I. r. 85 l.

⁹⁴ Benkő József: *Milkovia*. 1781. I. 116 l. és *Székely Oklevéltár* 1872. I. 61.

⁹⁵ *Székely Oklt.* I. 13. 14 l.

⁹⁶ Benkő József: *Milkovia*. I. 175-179.

csík és erdőháti kerületével Maros-Torda, Csík és Udvarhely megyék területén fektült.⁹⁷ Ezen főesperesség nevét a Telegd nemzetségtől vette; Udvarhelyszéket még 1301-ben is "Telega"-nek hívták,⁹⁸ mely elnevezés ma csak a megye legkeletibb szélén fekvő Nagy-Bacon helység egyik felének telegdi előnevében maradt fenn.

A másik székelyföldi főesperesség a kézdi volt, mely kézdi, orbai és sepsi alesperesi kerületeivel, a telegdi főesperességnél jóval kisebb területen fektült, mivel a mai Háromszék megye területén (túl) alig terjedhetett. A milkói püspökség megszűnése következtében, a püspökségnek erdélyi területrészei elszakadtak és a gyulafehérvári püspökséghez csatoltattak, miért az 1332-1337-ik évi pápai tizedjegyzékben, ugyanazon néven, mint a nevezett püspökség archidiaconatusi szerepelnek.⁹⁹

A pápai tized lajstromában följegyzett parochiák névsorából, mint kitetszik, a kézdi főesperesség hatósága alá tartozott Bardocszék egy néhány községe is, pedig fekvésileg a telegdi főesperesség sepsi alesperesi kerületében, mely a milkói püspökség megszűnésével a gyulafehérvári főesperesség kerületei közé osztatott be,¹⁰⁰ mint Füléhez legközelebb eső községek ezek vannak felsorolva:

1. Bibarcfalva: *Item Blasius Sacerdos de villa Byborth solvit 11 banales antiquos.*
2. Bardoc: *Item Michael Sacerdos de Bardachfalva, a másik rovatban: vil-la Wardach solvit 10 banales antiquos et 4 parvos.*
3. *Item Petrus de Olasztelnek (Olasztelek) solvit 3 banales antiquos et 8 parvos.*

Míg a szintén Füle szomszédságában lévő Száldobos már a telegdi főesperesség erdőháti, vagyis udvarhelyi alesperesi kerületében említetik Vargyással és Dobóval együtt.

1. *Item Andreas de Dobou (Dobó) solvit 3 banales.*
2. *Item Iosephus Sacerdos de Zaldubus (Száldobos) solvit 2 banales.*
3. *Item Iohannes Sacerdos de villa Vaygas (Vargyas) solvit unum banale antiquum.*¹⁰¹

E fenti adatok szerint tehát a régi Bardocszék községei, mint a jelenlegi erdővidéki ev. ref. egyházmegye nyugati részének tartozékai, a székelyföldi katolikus két főesperesség között szét voltak osztva, a mi hogy valósággal is úgy lett volna, az nem valószínű, hanem csak a másolók hibájának tudható be. A ferdítés a tized beszédésekor történt, mert ezt magyar papok teljesítették, egy Rómából küldött tizedszedő vezetése mellett. Így pl. az erdélyi egyházmegyékbe Benedek telegdi fő-

⁹⁷ *Nemzeti Társalkodó* 1838. II. k. 41. 60.

⁹⁸ Benkő József: *Milkovia*. I. 55 l.

⁹⁹ *Magyar Sion* 1867. V. 445 v.ö. Ortway T.: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején*. II. 628. Térkép melléklet a mű végén.

¹⁰⁰ Lásd Ortway T. Fenti műve II r. 628 l. A mű végén a térképmelléklet.

¹⁰¹ *Magyar Sion* 1867. V. 811. 820 l.

esperes és Tamás örkanonok voltak subcollectorokúl kiküldve, kik a beszedett pénzről olyan regestrumokat készítettek, a melyekbe az egyházközségek s papok neveit és a pénzüsszeget is beírták. A vatikáni levéltárba került regestrumokat 1771-ben, hiteles másolatban kikérték a magyar püspökök, hogy tájékoztatást nyerjenek a megyék és egyházközségek régebbi állásáról és múltjáról. A régi orthographiával írt neveket, a nyelvünket nem értő olasz papok ezen lemásolás alkalmával ferdítették el és cserélgettek össze-vissza.¹⁰² A regestrumba¹⁰³ sem Füle, sem Magyar Hermány községeket bejegyezve nem találtam, amiből még nem következik az, hogy a Székelyföldön a XIV. század elején csak azok a községek léteztek volna, melyek a regestrumban felsoroltattak, mert abba csak azon községek lettek fölvéve, melyek parochialis vagy anyaegyházakat alkottak. Ezek pedig még abban az időben nem nagy számmal lehettek a Székelyföldön, a fiúk- vagy leányegyházakkal szemben. Ilyen leányegyházakat képezhettek Füle és M. Hermány községek is, több más, az erdővidéki ev. ref. egyházmegyében jelenleg létező községekkel együtt.¹⁰⁴

Amilyen zaklatott volt Erdélynek politikai élete, olyan a vallásos hitélet is, az sem volt ment háborgatásoktól. Miután tatár és török dúlások következtében a milkói püspökség véglegesen elpusztult, annak az erdélyi részeire vonatkozó jogaira és jövedelmeire, a brassói és szebeni káptalanok tették reá kezüket. Ezen törekvésekkel szemben Bakócz Tamás esztergomi érsek II. Gyula pápától 1512-ben megnyerte, hogy az elpusztult püspökség maradványa az esztergomi érsekségbe bekebelezessék.¹⁰⁵ Hosszas perlekedés után sem tudták megváltoztatni e fenti végzést a káptalanok, de arra már nem is igen volt nagy szükségük, mert a reformáció a milkói püspökséget és a káptalanokat is elsöpörte, miután annak újító szelleme, az igazság, szabadság és eszményiség iránti fogékonyságot oltotta azoknak lelkébe, kik az egyházi romlással és tespedéssel megbarátkozni többé nem tudtak.

Azon elégületlenség, mely a középkor történelmének utolsó nagyobb korszakát (1250-1500) politikai és társadalmi tekintetben jellemzi, midőn mindenki változást és javulást óhajtott, végre is általános forrongásba hozta a szellemeket. A világi renddel való elégületlenség az egyháziakra is áterjedt, mert visszaélések azon a téren még sokkal nagyobbak voltak; sokan a pápák lelkiekben való főségét nem akarják elismerni, s új tanaikkal az egyház egyetemes reformálását sürgetik. A humanisták kigúnyolják az egyház tekintélyét, míg a reneszánsz mindennél legtöbbet tett a reformációra nézve, mert ez magát az egyházat is a természetes fejlődés elve, a humanizmus és a reneszánsz, s az ezek által megteremtett lelki szükségesség tették a legtöbbet arra, hogy a lealázott és elnyomott szellem diadalát ül-

¹⁰² Századok 1869. VII. 473. 474. l.

¹⁰³ Balássy Ferenc közlése: *Magyar Sion* 1867. V. 811. 820 l.

¹⁰⁴ Az egyházmegye történelmére vonatkozó ezen adatok közölve lettek az *Erdélyi Protestáns Lap* 1899. évfolyamában.

¹⁰⁵ Lányi-Knauz: *Magy. Egyh. Tört.* I. k. 345. 362 l.

hesse. Egyházi és világi téren megtett minden előleges óvintézkedések ellenére, már a mohácsi vész előtt terjedni kezd a reformáció Luther tanai értelmében. Az 1525-ben kelt híres IV. articulus: „*Valamennyi lutheránusok irtassanak ki az országból; e végből bár-hol találtak, nemcsak egyháziak, hanem világiak által is szabadon megfogassanak és megégettessenek*”.¹⁰⁶ – Erdélyre is vonatkozik, hol a reformáció az eddiginél is határozottabb alakot. Hontér J. föllépésével öltött, kinek eredménydús működése a magyar és székely egyházközségek reformálódásán is meglátszott. 1557 körül Kálvin egyetemesebb szellemében terjed tovább a reformáció Kálmáncsehi Sánta Márton és társai buzgólkodására, ki Debrecenből való száműzetése után a székelységgel is megismerteti az új tant.¹⁰⁷ S bár az 1557-ik évi gyűlés mély humanizmusát kétségbe vonni nem lehet, midőn a hitbeli meggyőződés szabadságát kimondja, miszerint mindenki azt a vallást követheti, melyet akar,¹⁰⁸ mégis ez időtől fogva kemény küzdelem fejlődött ki a két egyház között, főképp az úrvacsora kérdésére nézve, mely végre is teljes szakadást eredményezett.¹⁰⁹

A Székelyföldre, s különösen a Barcasággal szomszédos erdővidéki ref. egyházmegye területére, Benkő József szerint, brassói Honterus János által hata el a reformáció, kinek e téren megjelent munkái oly hatást tettek, hogy minden községben ismertté tették nevét. Azt, hogy Erdővidéken jelenleg mégis nem lutheránus hiten lévő községek, hanem a „*tulajdonképpen való nevezetet viselő reformata eklézsiák vannak*”, Benkő azzal magyarázza, hogy eleinte nem volt a Luther és Kálvin szerint való reformációnak nagy különbsége Erdélyben, hanem a kik a római eklézsiáktól elszakadtak, azok együtt tartottak és reformátusoknak nevezettek. Gyűléseiket is együtt tartották a két új hiten lévők, míg különválásuk, megkülönböztetésük és kormányoztatásuk csak később következett be, midőn a szászok Luther, a székelyek Kálvin tanai mellett maradtak meg.¹¹⁰

Az új tan oly hatást gyakorolt a hívekre, hogy kezdetben a legtöbb erdővidéki eklézsia elállt a régi hittől, de mégis nem minden visszahatás nélkül, mert egyszerre több községben fájlalni kezdték az új vallás által mellőzött, látványos egyházi rendtartásokat és ismét visszatérni kezdtek. Így tettek pl. a baróthiak¹¹¹ és a magyar-hermányiak is, de az elsők római kath. az utóbbiak mégis reformátusok maradtak.

¹⁰⁶ *Corp. Jur. Hung.* Kovachich Vest. Com. 576 l.

¹⁰⁷ Varga L.: *Keresztén Egyh. Tört.* II. 231. 235. és Zsilinszky M.: *Magyar országgyűlések* I. 25. 26. l.

¹⁰⁸ *Erdélyi egyházkerület Névkönyve* 1869. I. ("Clementer consentimus ut quisque teneret eam religionem, quam vellet")

¹⁰⁹ Szilágyi Sándor: *Unitárius Vallástörténet.* 52. 53. és Szilágyi F: *A kolozsvári ev.ref. ekkl. tört.* 1829. 3 l.

¹¹⁰ Benkő J: *Filius Posthumus.* 1770 II. 6. 9 l. Kézirat az egyhm. levéltárában, hiteles másolatban a sz.-udvarhelyi és s.-szent-györgyi ref. főgymn. könyvtárában is meg van. Én a sz.-udvarhelyi példányt használtam.

¹¹¹ *Magyar Sion* 1868. 818 l.

A többi községben is oly nehezen hagytak fel a kath. vallás egynémely szokásaival, hogy bár 1536-tól 1550-ig be lett fejezve a reformálódás, még 80 év múlva is súlyos büntetések árán sem lehetett a népet véglegesen eltiltani azok gyakorlatától. A XVII. század elején és közepén innen is gyakran kellett a canonica-visitationnak olyan határozatot hozni, a mely által megtiltja az eklézsiákban a kath. pápi öltönyök, szent harangok, ércből való keresztek, miséző könyvek, vagy a templomokban a falképeknek megtűrését és használatát. Barcocon pl. azért bünteti meg Batiz Mihályt a visitatio, mert Fülén felül, a régi kath. kápolnához járt imádkozni és már több ízben a jégeső eleibe való csengetés gyanújába esett.¹¹²

Az eddigiekből is belátható, hogy szerencsés auspiciumok között kezdődött és járt is le a Székelyföldnek, s közelebb az erdővidéki egyházmegyének a reformálódása, melynek legnevezetesebb és elhatározóbb korszaka a XVI. század közepe volt, amely időn belől Füle is reformálódott. Azonban mint minden korszakot alkotó nagy eszmének, úgy a reformációnak is huzamos és nehéz küzdelmet kellett kiállania a következő századokban, míg elfoglalhatta azt a tért, a melyen bizonyíthatta életjogát. E küzdelmek leghatározóbb élesztője kétségtelenül a felekezetek türelmetlensége volt, míg az okot legtöbbször a templom tulajdonjoga képezi, mely fölött vitatkoztak, s nem egyszer harcra is keltek. Udvarhely és Háromszék több falujában annyira napirenden volt a felekezetek ily küzdelme, hogy Branderburgi Katalin fejedelemné 1630-ban Szentpáli János, Lázár István, Sükösd György és Gorgiás András személyében biztosokat küldött ki a vitás templomok ügyeinek elintézésére, kiket utasítással is ellátott. Az utasítás negyedik pontja világosan kimondja, hogy amely községben bármilyen valláson lévőknek a száma fölülmúlja a másikat, az ország constitutioja szerint a nagyobb résznek adassék át a templom.¹¹³

1633-ban ennek alapján I. Rákóczi György adatja át a régi templomot Sz. Udvarhelyen a katolikusoknak, az újat a reformátusoknak. 1634-ben a marosszéki Bözöd és Nyomát faluk közt folyó vallásos villongás, hol a kiküldött fejedelmi biztosok a két felekezet híveit összeszámlálván, a nagyobb résznek adták át a templomot és az egyházi épületeket a földekkel együtt.¹¹⁴

A reformátusok és unitáriusok között is fordult elő gyakran súrlódás, mint pl. 1666-ban Kálnokon is, hol polyáni Mihálycz Ferenc fejedelmi biztos a többségben lévő reformátusoknak adja át a templomot.¹¹⁵ Néhol a földesúr téríti át erőszakkal jobbágyságot a kath. hitre, mint pl. Miklósváron is történt, kik most is azon a valláson vannak.¹¹⁶ Majd megint a reformátusok türelmetlenkednek, mire talán lehetett is okuk, midőn a XVII-ik század elején Keserű Dajka János ref. püspök 62 unitárius

¹¹² *Filius Posthumus* II. 10 l.

¹¹³ *Székely Okl.* 1897. VI. k. 109. 111 l.

¹¹⁴ *Székely Okl.* 1897. VI. 126. 127 l.

¹¹⁵ *Ugyan ott*, VI. 309 l.

¹¹⁶ *Filius Posthumus* II. 11. 13.

községet térít át a református hitre s oly kemény megszorításokat tesz, hogy 1693-ig az unitárius püspöknek nem volt szabad Háromszéken megmaradt híveit meglátogatni. E megszorítás idején tért át a református vallásra a még megmaradt unitárius községek közül Köpecz 1662-ben Erdővidéken; Szemerja, Ilyefalva és Sepsiszt.-György Háromszéken.¹¹⁷

Ezen felhozott példák míg egyfelől megismertetnek bennünket az említett századok vallási mozgalmával, addig másfelől következtetni engedik azt is, hogy ezajos események, melyek közül sokról nincsenek is adataink, közvetlen visszahatással voltak a vallásos életre. E viharos századokban az egyházi igazgatás is nagyon egyszerű volt, és a papok fegyelmi jogköre szűkre terjedt főképp addig, míg a fejedelmek katolikusok voltak. A háborús és zavaros időkhöz képest a Rikán belüli tractusok száma is változó, úgy hogy néha csak egy református esperes volt egész Háromszéken és Erdővidéken. Bethlen Gábor fejedelemségével és a reformáció erősödésével vonhatjuk meg a határt, midőn az egyházas élet minden terén változás következett be. Ezt bizonyítja az erdővidéki ref. esperesség legrégebb „*Visitorium Regestruma*” is, mely szerint még 1603-ban is egy esperes vizitálta a sepsi, erdővidéki, kézdi és orbai egyházközségeket, de már 1614-ben három külön esperesség van ugyanazon területen, úgy hogy csak a sepsi és erdővidéki egyháznak van még mindig egy közös esperese, kinek helyettesei Erdővidéken a pro-seniorok. A pro-senioratus 1654-ig állt fenn, mikor Tsulai György püspök és Ajtai János első erdővidéki esperes idején a két külön egyházmegyére való szétválás megtörtént. Ekkor a Kormos, Baróth-víz és az Olt folyó völgyében eső községek, a régi Bardoc és Miklósvárszékek területén az erdővidéki egyházmegyében tömörültek külön egyházi igazgatás alá. Nevét az egyházmegye azon erdővel benőtt s köröskörül magas hegyektől bezárt gyönyörű vidéktől vette, amelyet éppen ezért ősi idők óta Erdővidékének neveznek.¹¹⁸ Az új egyházmegyének összesen volt alakulásakor 18 egyházközsége, melyből 15 anyaegyház, 3 pedig filia. Az egyes eklézsiák ezek: Miklósvárszéken: Sepsi-Bacon, Bodos, Száraz-Ajta, Közép-Ajta, Nagy-Ajta, Bölön, Köpec filiájával Miklósvárral és Ürmös; Bardocszéken: Olasztelek, Száldobos, Bardoc, Füle, Magyar-Hermány, Kis-Bacon, Bibarcfalva, Bodos filiájával Baróthtal és végre Vargyas, mint Száldobos filiája.¹¹⁹

A Mária Terézia rendeletéből 1766-ban véghezvitt összeíráskor volt az egyházmegyének: 5479 hívője, mely összeget normálisnak csak úgy fogadhatunk el, ha az egyházkerület akkori népességéhez viszonyítjuk, mely 156 egyház-községben 138.688. hívőt számlált.¹²⁰ A legújabb megyei felosztás szerint, az egyházmegye

¹¹⁷ Székely S.: *Unit. vallástörténet.* 132. 133.

¹¹⁸ *Filius Posth.* II. r. 20. 21. 22.

¹¹⁹ *Ugyan ott.* III. 127.

¹²⁰ *Ugyan ott.* I. r. 3 lap.

gye Háromszék, Udvarhely, Nagy-Küküllő és Brassó megyék területén fekszik; van 13 anya, 3 leány és egy fiú egyházközsége; összes lélekszáma: 13.351.¹²¹

Fülében a protestantizmus föllépését, kellő adatok híján biztosan megállapítani nem lehet. A tradíciót, a nép ajkán élő mondát és a szomszéd községek, meg az erdővidéki egyházmegye idevonatkozó adatait kombinálva a protestantizmusnak a Székelyföldön való általános föllépésével és elterjedésével: lehet hozzávetőlegesen megállapítani, hogy a református egyház mikor keletkezett itten. A hagyomány szerint Fosztó nevű volt a pap, aki alatt az áttérés megtörtént és aki annak emlékére, egy jó darab kaszáló helyet adományozott az egyháznak, melyet ma is, „Papszénaságá”-nak hívnak. Benkő József is teszen említést, egy ősi és szép famíliából való Fosztó Máté nevű barátról, ki alatt a traditio által is fenntartott és a református hitre áttért papot kell érteni, ki Fülének a régi időben templomot is építtetett.¹²²

Egy 1593-ból való tanúesketési levélben bardocfalvi tiszteletes Jánosi Péterné, született Sándor Margit asszonyról van említés téve, két fiával Jánosi Péter és Mihállyal együtt, kik a felmerült perben, mint felperesek szerepeltek.¹²³ Ezen adatból tehát világosan kitűnik, hogy Bardocnak már a XVI. század végén református papja és papnéja van, miből következik, hogy e község, sőt az ide alig 10 percre fekvő Füle is, már teljesen református volt. Végül Benkő József, az erdővidéki ev. ref. egyházmegye történelmét tárgyaló „*Filius Posthumus*” c. művében, a leghatározottabban állítja, miszerint a reformáció, minden erdővidéki községben, a XVI. század közepéig tért hódított magának. Ezeket fontolóra véve nincs okunk azt hinni, hogy Füle egymaga kivételt képezhetett volna, hol *Sárdi István* a legrégibb emlékezetben élő református pap 1653 körül.¹²⁴

Fülében a katolicizmusnak emlékét nemcsak a község régi temploma őrítze meg freskóival, szentélyének alapfalaival, hanem az elpusztult Dobó község helyén egy elromlott, ismét más – még a múlt század első felében csaknem teljesen éppen álló templom, s mellette a remetéknek lakóházai is, kik hol ketten, hol hárman voltak és a hová esztendőnként június 24-én Keresztelő Szt. János napján processzióra sokfelől a róm. katolikusok összegyűltek.¹²⁵ Daniel Zsófia férje gróf Haller János telepítette ide a remetéket 1733-ban, mikor nemcsak a romladozó kápolnát javította ki, s házat is építtetett számukra, hanem udvart és kertet is adott ahhoz. A remeték II. Daniel István által erdőfoglalásért és szvszerűlásért 1771 körül bepereltettek és a per a remeték eltávolításával ért véget.¹²⁶

¹²¹ *Névkönyv* 1896. 228 l.

¹²² *Filius Posth.* III. 148.

¹²³ *V. Daniel cs. Okmánytára.* 1894. 45 l.

¹²⁴ *Filius Posthumus* III. 149.

¹²⁵ Benkő: *Milkovia* II. 78. *Filius Posthumus* III. 149.

¹²⁶ *V. Daniel család eredete.* 1896. 320 l.

Füle a legújabb egyházi kimutatás szerint másod osztályú anyaegyház, egykor azonban csak mint leányegyház szerepelhetett, mert különben a pápai tizedjegyzékbe a többi erdővidéki községgel együtt felsoroltatott volna. Midőn később önálló egyházzá lett, a hagyomány szerint filiája volt egy ismeretlen időkből elpusztult község, *Volál*, mely Fülétől nyugatra, a hasonló nevű patak völgyében feküdt, hol a község helyét ma is Volálnak hívják. Az elpusztult község lakosai Fülében és Száldoboson vonták meg magukat. Voláli, Valáli nevű család ma is van Száldoboson, mely az egykori községből származtatja magát. Volálból, mint filiális egyházból a hívek, minthogy templomuk nem volt, minden ünnepnapon a hegyen át Fülébe jártak templomba. A hegyet amelyen az áhítatos hívek átjöttek, most is „Kiálj”-nak hívják, a hagyomány szerint azért, mert midőn Fülében templomozásra harangoztak, egy ember mindig kiállott a hegyre s bekiáltott Volálba, hogy jöhetnek templomba, mivel Fülében harangoztak.¹²⁷

Fülének legfőbb nevezetessége, régi százados múltú temploma volt,¹²⁸ mely a Székelyföldnek is egyik igen érdekes régiségét képezte. 1897. június 27-én tartott e templomban az utolsó istentisztelet, mikor az egyházközség ősz lelkipásztora, megható beszéd kíséretében búcsúztatta el híveit a kegyeletes szent helytől, hol békében egyesülhetett és találhatott lelki megnyugvást, gazdag és szegény egyaránt. A templom 16 méter hosszúságban terjedt északkeletre a toronytól számítva olyan formán, hogy középen egy boltíves fal két egyenlő részre osztotta. Szélessége az épületnek 6 méter volt, tehát 96 négyzetméter területen feküdt; míg belvilágának magassága 5 métert tett ki. A templom említett két része közül a torony melletti volt a régebbi, melynek külön jellegét a műemlékein kívül, két hegyes csúcsban végződő tűzfala is elárulta (t. i. az elválasztó boltíves fal a fedélzet alatt is folytatódott, illetve a toldáskor nem bontották le). Máskülönből a hátulsó résznek jóval későbbi hozzátételét a lebontás is igazolta.

A régebbi rész délkeleti oldalfalának közepén volt a főbejáró ajtó, melyhez egy jóval későbbi kori előcsarnokon át lehetett bejutni. Elsősorban ez ajtó árulta el a kívülről jövőnek a templom régiségét, mely ajtónak fővénykőből lévő kerete felül félkörben hajló és felül is, oldalt is többszörös mély hornyolású volt. A bejárat nyílása belülről kifelé tetemesen tágult, de a falon külön kiszökő keretet nem alkotott. Amint említettem is a kapufélt tevő faragott kő többszörösen homorúan kivájt hornyolatot és domborúan kiemelkedő oromzatot tüntet fel, de díszített közök nélkül. Ezen ajtón kívül még más két ajtó is vezetett be a templomba a torony felőli részén, hanem ezeknél primitívebb formában, felül lépcsőzetesen közeledve, faragott kövek zárták be a keretet. A torony alatti ajtókon tehát, melyek közül az egyik a templom karzatához vezetett, előfordult a boltozatnak kezdetleges alakja, az úgy-

¹²⁷ Orbán B.: *Székelyföld leírása*. 1868. I. 224.

¹²⁸ Történetére vonatkozó adatokat közöltem a „*Protestáns Közlöny*” 1897. 40-ik számában.

nevezett álboltozat, melynél a faragott kövek megtartják vízszintes fekvésüket, de kiszökés által fokonyként közelednek egymáshoz, míg felül találkoznak.¹²⁹

Az egykori szentélynek félkörű alapfalait is ki lehetett venni, a később toldott templomrésznek padlózatja alatt. Feltűnt ugyanis, hogy az elválasztó boltíves fal faragott kövekkel volt szegélyezve, mi arra engedett következtetni, hogy az már eredetileg úgy lett építve; míg a néphit szerint a toldáskor bontatott volna ki, hogy a két rész között összekötetés létesülhessen. Azonban a fal keskeny szegélyén, a földtől két méter magasságban talált freskók (két-két királyi alak), teljesen az előbbi következtetés helyességét igazolják, miután általuk még a faragott kövek is be lévén festve, így teljesen befejezett egészet képezhettek, t. i. a freskók. Ellenkező esetben pedig nem lehetett volna ez így.

A régebbi templomrész a később kifejlett, átmeneti román stílusban épült, melyhez gothikus motívumok is járultak, mit tagozott támoszlopai tüntettek ki leginkább. E rész tördelt és apró termésköböl épült és csak a szegeleteken voltak használva, szabályosan faragott kövek. A templom alaprajza egyszerű, a kereszthajónak nyoma sem volt rajta. Említésre méltó, hogy e templomnál is a mennyezet vízirányos, mint az főképp eleinte a korai román építészet korában, a román bazilikákon volt használatos, nem pedig az átmeneti kornak megfelelő csúcsíves boltozat jellemezte.¹³⁰ A később toldott rész, melyet hihetőleg a fülei ősi familiából való Fosztó Máté nevű barát építtetett¹³¹ ugyanazon stílusban, csatoltatott hozzá, mi az egésznek egyöntetűséget kölcsönzött. A templomépítési stílusából, mely a XII. század közepétől még a XIV. század elején is divatos volt, következtetést vonhatunk annak építési idejére nézve, legalább megközelítőleg, miután az biztos évszámmal nem volt megjelölve.

Orbán Balázs a „Székelyföld leírásában” csak röviden emlékszik meg a templomról, hihetőleg azért, mert biztosabb adat akkor sem állt rendelkezésére. Szerinte e templom a torony kisebbik harangjával egykorú. A harangnak ugyanis: „*O rex gloriae*” (a régi harangokon szokásos jelmondatnak egy kis része) felirata; páratlan szép majuszkula betűi jelölnék meg az időt, melyben a haranggal együtt a templom is készülhetett. Ez pedig a XVI. század elején történhetett.¹³² Azonban, hogy a templom a haragnál valamivel régebbi, azt építési stílusán kívül falfestményekből is lehet következtetni.

E freskók legtöbbje a templom északnyugati falán találtatott. A felső szépen kicsikozott keretben, melynek hossza 7 méter, szélessége 1 métert tett ki, a Szent László legenda volt földolgozva. Abban a korban ugyanis, mikor a királyság és kereszténység megszilárdulásával, a királyok érdemeit dicsőíté a monda, leg-

¹²⁹ Pasteiner Gy. *A művészet története*. 1885. 38 l. 28. ábra.

¹³⁰ Pasteiner Gy. *A művészet története*. 127.

¹³¹ *Filius Posthumus* II. r. 148.

¹³² *Székelyföld leírása*. I. 223.

magasztosabb alakját Szt. Lászlóban, a középkori magyar királyok példaképében, a kereszténység legerősebb oszlopában találta meg. A nagy király dicsőségét prédikáltak századok múlva is; a templomoknak pedig elmáradhatatlan díszé lett az ő dicső tetteit ábrázoló falkép. Így a nagy király emléke a fülei templom freskójában is megörökített, midőn a cserhalmi ütközetben, a leányt rabló kúnt üldözi és legyőzi. A XIII–XIV. századokban műemlékeink tanúsága szerint, legismertebb jelenete ez volt a hős király egész életének, mert minden valamire való templomnak falát ezzel díszítették.

Hazai falfestményeink között a székelyföldiek Huszka tanár feltevése szerint egy egész külön csoportot képeznek tárgyra, festésre és keletkezési időre nézve.¹³³ Azonos technika, magyar tárgy egyöntetű kompozícióval jellemzi mindannyit. A Szt. László legenda variációját találjuk föl a legtöbbször a következő jeleneteivel: a cserhalmi ütközet rohanó dárdás és nyilazó kúnokkal; a leányt rabló kún üzése; a király és a kún birkózása; a kún lenyakazása és a leány ölében hajtott fejvel nyugvó király. A Székelyföldön összesen nyolc község templomában fedeztettek fel e freskók, melyek mind a XIV. század folyamán és a XV. elején működött székely festőiskola művére vallanak.¹³⁴ A sepsi-besenyői, maksai, kilyéni, gelenczei Háromszék megyében: a bibarcfalvi, fülei, dályai és derzsi templomok Udvarhelymegyében, mind a fenti jeleneteket örökítették meg, részben vagy egészben.

E község templomi falfestményei közül inkább kettőt emelhetünk ki. Így a derzsi freskóletnek az kölcsönöz nagyobb fontosságot, hogy az évszámmal is megjelöli a festőiskola működési korát. A Szt. László legenda ábrázolása mellett, a templom déli falán, egyebek közt Saul megtérése van jelképezve. A Sault kíséző fegyveresek egyikének zászlójáról olvasható le latinból: „1419-ben Pál mester, Ungi István fia rendelte”.¹³⁵ A fülei freskó pedig azért nevezetes, mert ez a többi között a legteljesebb, mivel a Szt. László legenda minden jelenetét előnkbe tárja. Egyedüli hibája az, hogy a templom fala, melyre a kép festve lett, oly hápa-hupás, hogy részint ezért és részben azért is, mivel nem volt kellőleg megkímélve a barbár kezektől, a képnek lemásolása alig volt eszközölhető. Az 1882-ik év okt. 22-én tartott presbiteri gyűlésen elnöklő lelkész előterjeszti, miszerint Huszka József sepi-szentgyörgyi rajztanár, mint a régészeti társulat kiküldöttje megjelent, hogy a templomban lévő régi freskókat lerajzolja. Az egyházközség nevében a presbitérium, készséggel hozzájárult az engedély megadásához és egyúttal felkérni határozta a nevezett tanár urat, hogy a rajzból, mely a templomot is magában foglalja, egy példányt szíveskedjék az egyházközségnek is juttatni megőrzés végett.¹³⁶ Az egyház-

¹³³ Pallas Lexikon VI. 672.

¹³⁴ Archaeológiai Értesítő 1887. 331.

¹³⁵ Ugyan ott. 332.

¹³⁶ Egyházi jegyzőkönyv 1864. 79 lap.

községnek fenti kegyes óhajtása, mi okból, nem tudhatni, teljesítve nem lett; a lerajzolt freskó azonban közzé lett téve.¹³⁷

A fallal szemben állva meg, balról legelőbb Szt. László hatalmas alakja tűnt föl, a mint délceg, fehér ménjén ülve, jobb kezében hosszú dárdájával a kúnok se-regére rohan.¹³⁸ Az ütközetnek ez az ábrázolása az egész falképnek felét foglalta el s rajta az alakok, különösen a magyarokéi, legjobban voltak kivehetők. Tovább, a kép közepétől jobbra, a második részben, a királyi herceg és a kún birkózása történik meg. Emellett minden keret-elkülönítés nélkül található a harmadik rész is, a kún lenyakazása, amint László a legyőzött kún fejét hajánál fogva kezében tartja és a megmentett leány hosszú nyelű bárdját felhúzza a levágásra. Végül a képet a legutolsó jelenet a leány ölébe hajtott fejjel nyugvó győztes herceg zárja be, mely rész a freskónak leginkább meg volt rongálva az idő viszontagságaitól.

Érdekes tárgyán kívül e freskó a templom keletkezési korára nézve is útbai-gazít, mert festési modora, technikájának kezdetleges volta teljesen azt bizonyítja, hogy az átmeneti román művészet korából való. Abból a korból tehát, melyben általánosan el volt terjedve, hogy a templomot csak akkor tekintették befejezettnek, ha belső falát képek díszítették.

De ugyancsak ezen építési kor mellett bizonyítanak a lebontáskor előkerült más freskók is,¹³⁹ melyek még inkább azon kor festési jellegét tüntetik fel melyhez nagyon közel, történhetett megelőzőleg a templom építése. Ugyanazon falon alul-felül a másoknak szomszédságában találtak e freskók. Tárgya már nem összefüggő esemény, hanem különböző vonatkozásaiban is inkább a vallásos érzés volt a művészet ébresztője.

Négy főcsoportja közül, balról az első külön keretben egy katolikus pap alakja vehető ki legjobban, ki kezében szent könyvet tart kinyitva egy előtte térdelő alaknak. Ezen két alak mellett csodás állatok voltak láthatók, melyeknek törzse a lóéhoz, feje a lúdéhoz hasonlított. Ezen állatok, hogy minő összefüggésben állanak a kép többi részével, azt nehéz volna mostan megfejteni, miután a megrongálás következtében a kép többi része hiányos.

A második kép közepén, külön ovális keretben, egy ülő helyzetben lévő alak két kezében két hegyes tört akként tartott, hogy azoknak szembefordított hegyei szájában találkoztak, míg körös-körül nyolc repülő angyal trombitáját fújta.

Középen a harmadik képben, oltár előtt, Mária képe volt látható a csecsemő Jézussal.

Történelmi szempontból a freskó utolsó csoportja a legfontosabb, melyben nem lehetetlen, hogy a cserhalmi három hős: Salamon király, Géza és László her-

¹³⁷ Beöthy Zs.: *Magyar Irod. Tört.* I. 68 lap. *Az Osztrák Magyar Monarchia* 1888. I. kötet; Magyarország 66. lap.

¹³⁸ Lásd az első számú mellékletet.

¹³⁹ Lásd a második számú mellékletet.

ceg volt megörökítve. Mind a három csaknem természetes nagyságú alak egyforma öltözetben, jobbjukban csatabárdot, vagy csatacsillagot tartanak, baljukban pedig arany almát tartanak. Fejüket királyi korona díszítette. E szerint a freskó ezen része tárgyi vonatkozásban állana a László legendáját feltüntető felső falképpel.

Ezen egy csoportba tartozó freskókon kívül még más négy királyi alak is került elő az említett elválasztó boltíves fal keskeny szegélyéről, azonban ezek a későbbi bevakoláskor annyira megrongálódtak, hogy lemásolásuk csaknem teljesen lehetetlen volt. Ezek közül két – talán szintén királyi alaknak az kölcsönöz nagyobb érdekességet, hogy egyik alaknak a fejénél felül, balfelől régi írás nyomai vehetők ki, melyek a képekkel együtt az eredeti hűségnek megfelelőleg másoltattak le.¹⁴⁰

A lebontáskor előkerült ezen újabb falképek is felfogás és berendezés tekintetében megint a templomépítési stíljének román jellegét erősítették; színre nézve pedig nagy részben megegyeztek a felső Szt. László legendáját tárgyaló freskónak használatában lévő színekkel, de az alapszín néhol hiányzott.

Tárgyukat tekintve két részre oszthatók fel ezen érdekes freskókat, u. m. világra és egyházira. A felső a Szt. László legendájából a kúnok elleni harcot több jelenetben, elbeszélő modorban, egymással összefüggésben örökíti meg. Kora a XVI. század elejére tehető és a más már előbb említett székelyföldi templom-freskókkal együtt arról tesz bizonyosságot, hogy hazánkban a képírás nemzeti tárgyat is dolgozott föl éppen e században.¹⁴¹ Általában a kidolgozás kezdetleges volta, a távlatban és a színezésben az árnyék hiánya, mozdulat és kifejezés nélküli alakok jellemzik az egészet. Szóval a régi minták és hagyományok s nem a természet utánzatai a képek.

A Szt. László legendáját ábrázoló képnél a fegyverzet és az alakok csoportosítása; az utóbb felfedezett vegyes tárgyú freskónál a ruházat régibb kor műizlését és divatját tárja elénk. Műtörténelmi szempontból különösebben a három, csaknem természetes nagyságú királyi alak viselete fontos. Míg az első freskónál a XIV. században általánosan elterjedt kún viseletben van feltüntetve a nagy király vitézeivel, addig a másodiknál a régi magyar viseletnek találkoznak nyomaival. Az ősi magyar viseletnek megfelelőleg mind a három királyi alak hosszú dolmányt viselt, mely elől végig le hosszú gombsorral kapcsolódott össze. Dereukat széles öv díszíté, mely egyúttal kard vagy tőr felkötésére, illetve tartására is szolgált. Hosszú körhajuk van, azonban sem az ágakba való fonásnak, sem a haj leborotválásának nyomai nem vehetők észre, pedig ez a kúnoknál ősi szokás volt. Fejüket korona díszíti, miből nyilvánvaló, hogy királyi személyeket kell bennük megörökítve látnunk. Az alakok szakállt és bajuszt is viselnek, míg a kúnokról – úgy tudjuk – sima arcúak, sem bajuszt, sem szakállt nem viselnek. Sokan úgy vélekednek,

¹⁴⁰ Lásd a III-ik számú mellékletet.

¹⁴¹ Pasteiner Gy.: *Művészet tört.* 1885. 474. 475. l.

hogyan az ő magyar viselet olyan lehetett, mint az V. István s még inkább IV. vagy Kún László király idejében elterjedt kún viselet volt, melynek elterjedésére éppen az tett sokat, hogy a régi magyar viselettel megegyezett. Mindkettőben közös motívum volt a keleties fényűző vonás. Rómer Flóris jeles tudósunk, a kún viseletben az ő magyaroknak megmaradt példányát látja.

Végül még a templomnak orgonájáról is tesz említést, mely 1761-ben készült és a melynek elhelyezhetése egy új fakarzat készítését tette szükségessé. Az erdővidéki tractus ekléziáiban a XVIII. század közepe után jöttek használatba az orgonák, az egyházi rendeknek akarata ellenére.¹⁴² A legelső orgonát Köpec csináltatja 1756-ban, azután a fülei a legrégebbi. Erdővidékéről Háromszékre is hamar áterjedt az orgonák készítése, melyek használata ellen 1761-ben, midőn Füle is az övét csináltatja, a „*Rikánbelöli Communitás*” panaszt teszen a Generalis Synodushoz, melyre okot az adott, hogy a legtöbb községben a hallgatók az orgonát nem a maguk pénzéből csináltatják, miért az egyházi egyéb költségek fedezésére pénz nem jutván, gyakran koldulásra kell vetemedniük. Továbbá, az ezelőtt az iskolákból kijött és hivatalukat tisztességesen betöltő oskolamestereket, mert az orgonázáshoz nem értenek, igen sok községből elküldték, dacára annak, hogy Bethlen Gábor fejedelemtől 1614-ben nyert privilégiumban, mely a papokat, mestereket és utódaikat az erőszakoskodásokkal szemben védte világosan meg volt határozva, hogy mely esetekben távolíthatók el az egyházi személyek. A fentiekre való tekintetéből, a „*Rikánbelöli Communitas*” panaszában ezek foglaltattak:

„1. Ezután egy eklézsia se csináltathasson orgonát az eklézsia pénzéből, hanem ha csináltatni akar contribuáljanak közönségesen és az orgonát, ex privato sumptii csináltassák.

2. Ha valamely eklézsia ezután orgonát csináltat, jó mesterét ezután ki ne tudhassa csak azért, mert orgonázni nem tud, hanem rendeljenek fizetést az orgonistának, különös fundust és házat, holott commode subsistálhasson és a leánygyermeküket initiálhassa.

3. Minthogy az orgona igen könnyen romló muzsika, ha valamely eklézsiaiban meg talál romlani: ne corrigáltassák az eklézsia közönséges pénzével, hanem akkor is magok költségeken fogadjanak mesterembert, mivel annak csak egy szeri elhányása és egyberakása is drága szokott lenni.”

Ezen panaszt és deliberatumot a Generalis Synodus így approbálta:

„Örömmel értette s látta ezen benn, megírt punctumait a Communitasnak a Sz. Generalis Synodus, melyeket egyszersmind approbál is confirmál is oly véggel, hogy az egész erdélyországi ref. eklézsiaiban, minden tractusokban publicáltassék és e szerint observáltassék.”¹⁴³

¹⁴² Filius Posthumus II. 76.

¹⁴³ Filius Posthumus. II. 77 l.

Az egyház régebbi jegyzőkönyveiben semmi nyomát sem találtam annak, hogy az orgona elkészítése és használatba vételével, volt-e kellemetlensége az oskolamesternek? Az orgona latin feliratából arról ellenben világos értesülést szerezhetünk, hogy az egyházközségnek pénzébe nem került, „*mivel a szent művet nemes Boda József úr, élte párjával Urs Judithtal, Szendrei József által csináltatta, ifjabb Boda János kurátorsága idejében*”.

Első ízben javítás alá 1813-ban került, mikor az egyházközség fűvéért és makkjáért bejövő pénzből fedezik a költségeket.¹⁴⁴ Alig pár év múlva 1817-ben Dobai Jónás megyebíró jelentése szerint az orgona rugói a régiség miatt oly hibásak, hogy kiigazításuk elodázatlan, miért is miklósvári Jakab Andrással oly szerződésre lépnek, miszerint 26 m. forintért tartozik az orgonának minden lényeges hibáját kiigazítani, s munkálataért 6 évi jótállást elvállalni.¹⁴⁵

1859-ben is szükségét látja az egyház az orgona megjavításának, de akkor a pénzhány miatt elmaradt. Azután is, bár többször ki lett igazítva, utóbb mégis egészen hasznavehetetlenné vált. A régi templom elbontása előtt szétszedetett azon jegyzőkönyvi határozat alapján, mely az eladását is valamely szegényebb egyház részére kimondta.

Az orgona fűvóját a közönség szeme elől eltakaró, körülbelül egy méter széles és 3 méter hosszú deszkafalon, Báró Daniel István, Udvarhelyszéknek tudós, bölcs és igazságos főkirálybírójáról egy emlékfeliratot találtam, melyben terjedelmesen a családfa is közölve van. Báró Daniel István 1713-ban választatott meg az egyházmegye főcuratorának Veszprémi István akkori püspök azon rendeletére, melyben kimondatott, hogy az esperesek mellé tractusonként olyan értelmes és vállasukat szerető urak, nemesek választassanak meg, kik az esperesekkel együtt vigyázzanak az egyházak javaira és az egyházi rendet oltalmukba vegyék.¹⁴⁶ Daniel István báró tehát legelső kurátora volt az egyházmegyének, ki mint nagyon vallásos ember, igen sokat tett az egyházáért, sőt még az unitáriusok ellen is síkra szállt. Emléke méltán örökített meg tehát az egyházmegye első érdemes főgondnokának, kinek mély vallásosságáról, áldozatkészségéről és nagy tehetségéről tanúskodnak az említett táblán lévő emlékirat kezdő sorai is:

„*Mennyei királytól felmagasztaltott, bársonyban öltöztetett és arany láncal megajándékozott szent és bölcs Daniel, néhai méltóságos liber báró vargyasi idős Daniel István úr ő Nagysága, nemes Udvarhelyszékének sok esztendőkön át kegyes és tudós főkirálybírója stb. emléke.*” Alább jön a családfa terjedelmesen, mely azonban csaknem olvashatatlan; végül a dicsérő vers, mely szintén csak néhol olvasható, miután e század közepe táján Boda Károly egyházközségi kurátor a Daniel család iránti nehezteléséből feketére befestette.

¹⁴⁴ 1810-től 1826-ig terjedő jegyzőkönyv 20 l.

¹⁴⁵ Egyházi levéltár 15 l.

¹⁴⁶ *Filius Posthumus*. II. 114 l.

Az emlékversnek egy strópháját sikerült leolvasnom, mely így hangzik:

*“De mely sokkal székely, ha lakik is végen,
Több itt lakó népet, meghaladott régen
Úgy István Daniel egész nemzetségén,
Fénylett, míg élt, mint nap a csillagos égen.”*

Az emléktábla kezdetben a templom falára volt fölfüggesztve és csak 1761-ben, az orgona elkészítésekor került az említett helyre.

És ezzel a régi templom nevezetességeiről mindent elmondottam. Kétségtelen, nagyon érdekes lett volna, ha a templom stíljén és a néma emlékeken kívül hitelesebb feliratok vagy más írásos adatok is beszélhetek volna e régi műemlékről, de ha ily adat valamikor volt is, az a múlt század közepe táján a papiháznak elégeése következtében, más egyházi irományokkal együtt megsemmisült. Ennek következtében azt sem lehet tudni bizonyosan, hogy a templom kibővítése mikor történt s így be kell érünk azzal, hogy az Dobó elpusztulásával és reformáció föllépésével közeli viszonyban áll, mikor a megszaporodott hívek befogadására a régi kicsiny templom többé alkalmas nem lehetett.

Ma már ezen érdekes templom, mely évszázadokon át volt Isten dicsőítésének szentelt helye, hol az áhitatot szomjuhozó lelkek oly sokszor találtak enyhületet, leromboltatott, de csak azért, hogy helyére az egyházközség létszámának és az előhaladott kor igényeinek megfelelő emeltessék. A második új ezerév kezdetét méltóbb alkotással alig örökíthették volna meg Füle reformátusai, kik bizonyára hosszú időközön át megőrzik a régi templomnak is emlékét.

A régi templom mellé tornyot 1758-ban emeltek, mely tisztán termésköböl, sajátos építésével kelt figyelmet. Egy 1778-ból való regestrum szerint, melybe az egyház földjei, jövedelmei vannak beírva, az áll a toronyról, hogy körakásával és szarvazatjával együtt 18 öl magas és cseréppel van fedve. Felirata ez: *„Emeltetett csaknem fundamentumától kezdve, tiszteletes Borbáth János úrnak idejében, nemes Boda János úr kurátorsága alatt, az egész eklézsia költségén, az Úrnak 1758-ik esztendejében.”* A templommal összefüggésben, a község legmagasabb helyén olyan formán épült, hogy kívül falai rendszeren derékszög alatt töretnek meg a sarkokon, míg belül 6 és 8-szori törései vannak tompaszög alatt, mely által nagyobb erőssége biztosított. Azon korbéli építészetnek megfelelőleg vas helyett a kötések fából vannak alkalmazva benne. Ajtóját és ablakait faragott kövek szegélyezik. Az 1802 és 1808-ik évi földingásokat minden baj nélkül kiállta.

1859-ben újból fedik és letakarítják a templommal együtt, de már 1864-ben a szarvazat oly veszélyesen volt megrongálva, hogy annak leszedését nyomban elhátározták, valamint hogy cserép helyett bádoggal fedessék újból. Ez alkalommal a költségek fedezésére 525 forintot előlegeznek.¹⁴⁷ A munkálatokhoz, melyet György János bádogozó-mester végezett, csak a következő évben foghattak hozzá és még

¹⁴⁷ 1836-tól 1864-ig terjedő egyh. jegyzőkönyv. 353. l.

az évben be is fejezték. Az összes költségek összeszámíttatván, 626 forint 37 krajcár-ra rúgtak.

A toronynak legfőbb nevezetességét két harangja képezi, melyek közül a kisebbik a régebbi. A régi harangokon szokásos „*O rex gloriae*” kezdő részének majuszkula betűiből következtetve, a XIV. század végén, legkésőbb a XV. első tizedében öntetett. Orbán Balázs báró a templom és harang keletkezését egy időre teszi.¹⁴⁸ A harangnak hosszúkás alakja is régiségére vall.

A nagyobbik harang 1787-ből való; keletkezéséről az egyház levelei között német eredetiben megtaláltam a szerződést 1786 aug. 10-éről kelteztve, melyet nemes Füle falu és egyház előjárósága kötött brassói harangöntő Tartler Jánossal.¹⁴⁹ A szerződésnek értelmében nevezett harangöntő 250 font súlyú, hibátlan harangot tartozott csinálni, melyért 2 évi jótállást úgy vállal el, hogy azon időn belől minden mulasztásából származható hibát tartozik kijavítani.

Az egyház egy más régi, 108 font súlyú harangját adta át felhasználás végett. A még megkívántató érckészletet a harangöntő sajátjából adta, fontját egy magyar forintért. Előlegül egy körmöczi arany adatott át. Az egyház a harangöntésének ellenőrzésére Lánge Tivadar akkori brassói evangélikus lelkészt kérte föl, ki megbízatásának szíves készséggel tett eleget. Az így elkészített harang átvétele 1787 márc. 20-án, egyfelől Tartler János harangöntő, Lánge Tivadar ev. lelkész, másfelől Boda Sándor és Fosztó Máté, mint Füle egyházközségnek az átvételre kiküldött biztosai jelenlétében történt meg, a szerződésben kikötött összeg lefizetése után. A harang felirata ez: „*Sumptibus ecclesia reformata Füle. 1787*”. A harangállványok alatt egy igen érdekes fából való óraszerkezetnek, még meglévő részei is láthatók, többé föl nem használható állapotban. A templom és torony körül elterülő keskeny tért egykor hatalmas várszerű kökerítés védte, mely azonban utóbb nagyon elron-galódott, miután 1845 óta nem javított ki.

* *

*

Az igazi vallásos buzgóság megteremtésében, a protestantizmus növekedő hatalmának s folyton lüktető és megelevenítő szellemének ápolásában és a mind-egyre növekedő áldozatkézség fenntartásában, kiknek jutott az oroszán ész, kik voltak az egyház szellemi vezérei, őrállói: azt teljes bizonyossággal csak a XVII. század közepétől kezdve lehet tudni.

Benkő József följegyzése szerint Fülének, még a múlt század közepén, emlékezetben élő papjai ezek voltak:¹⁵⁰

¹⁴⁸ *Székelyföld leírása*. 1868. I. 224.

¹⁴⁹ *Egyházi levéltár*. 33.

¹⁵⁰ *Filius Posthumus*. II. 1491.

Sárdi István (1) 1656 körül, kinek a papsága idején kezdette vizsgálni az egy- és egyházközségeket Ajtai János közép-ajtai pap, mint a tractusnak legelső esperese.

Azután (2) Árkosi István 1691, (3) Vásárhelyi János 1694, (4) Szederjesi János 1699 körül voltak papjai, gyors egymásutánban az egyháznak, kiknek ily gyors változása, részint az egyházközség kicsinységére s így a kevés jövedelemre vezethető vissza, részint pedig azzal lehet okadatolni, hogy a református papok és más egyházi személyeknek a Székelyföldön, a reformáció elterjedését követő századokban is igen nehéz volt a helyzete a hívekkel szemben.

Vásárhelyi papsága alatt adta ki Udvarhelyi András tractusbeli esperes azon rendeletet, hogy ezentúl az egyházi törvénykezéseket könyvekbe kell írni, mivel az addig nem volt szokásban.¹⁵¹ Míg az egyházközségnek mostan is meglévő legbecesebb klenodiuma, egy reneszánsz stílusú aranyozott ezüst pohár, Szederjesi János idején ajándékozott az egyháznak. A pohár széles talpáról e sorok olvashatók le: „Nemés fülei Boda Sándor úr csináltatta az fülei templomba 1699.”

Az ötödik pap Bacsoni János 1705 körül; ugyanekkor, a tractus élén álló esperes, a nagytudományú Szokolyai István, előbb Bethlen János kancellárnak udvari papja, ki az egyházközségnek kiváló gondját viselte, azokat jó rendben tartotta és a papok jobb fizetéséről is gondoskodott. Az egyház bíráinak és esküdtjeinek kötelességei a főegyházi tanács által ezen időben állapítottak meg, 18 pontok alatt.¹⁵²

1705-től 1723-ig terjedő rövid 18 esztendő alatt ismét három papja van az egyháznak, u. m. (6) Bikfalvi Péter, (7) Dálnoki Pál, (8) Ajtai András ifjabb. Ezen idő alatt, mint a tractus történetében igen fontos és az egyházas életre később kiható eseményt, a Közép-Ajtán 1714-ben tartott generalis visitatiót említhetem fel, melyen 9 pontban összefoglalva olyan regulákat hoztak, amelyek a papokra, mesterekre, szolgálataik mikéntjére, birtokhasználási jogaikra és az assessorságra vonatkoznak és a melyek mind Hermányi Dienes Péter esperes információjára származtak, ki 1707-től kezdve hivatalát nagy dicsérettel folytatta. 1717. jan. 16-án a Főconsistoriumtól is adtak ki minden tractusban más regulák 10 pont alatt, az Isten házában való mikénti magaviselet s általában az ünnepnapok pontos megünneplése tárgyában.¹⁵³

1723-tól a század vége feléig papok voltak: (9) Pétsi Ferenc, (10) Kovásznai Lukács, (11) Bogdány Péter és (12) Borbáth János.

Pétsi Ferenc papsága alatt 1723. szept. 8-án írtak össze és approbáltattak némely meglévő constitúciói a tractusnak 11 pont alatt, míg egy 1737. aug. 19-én kelt

¹⁵¹ Filius Posthumus. II. 45 l.

¹⁵² U. ott. II. 46 l.

¹⁵³ Filius Posthumus. II. 62-63. l.

testamentum szerint, Kovásznai Lukács papsága és nemes Huszár István megyebíró-sága alatt, fülei Diák András egy darab földet adományozott a papi jószághoz.¹⁵⁴

Bogdány Péter emlékét két ma is használatban lévő egyházi szent edény őríz-
te meg. Az egyik egy fedeles ónkanna, régi, egy kupás nagyságú, rajta ezen írás áll:
„*Ezt is az ecclesia számára vette T. Bogdány Péter 1745.*” A másik egy kerek ón-
tányér, közepén díszes keretben, köralakban ez van írva: „*Hodie mihi eras tibi.*” A
keret domborművű czirádából áll, melynek közepén magaslaton ülve egy alak lát-
ható lekönyökölve egy emberi koponyára, mellette jobbról egy égő gyertya, balról
kézi lámpás és egy virágos fa áll. A tányér szélén 8 alak, külön keretben, a jelké-
pező tárgyak, állatokkal, terményekkel és elemekkel együtt, szintén domborművü-
leg vannak kialakítva. Az egyes alakok mellől olvasható le: *Ver* (tavasz), *Ignis*
(tűz), *Hiems* (tél), *Terra* (föld), *Autumnus* (ősz), *Aer* (ég), *Aestas* (nyár), *Aqua*
(víz). A tányér alsó feléről olvasható le: „*T. Bogdány Péter fülei M. (?) vette ezen
fülei ecclesia számára 1745.*”

Az ezután következő pap Borbáth János, kinek bölcs vezetése alatt egész áta-
lakuláson ment át az egyházközség belső élete.

Alatta épült a régi papi ház fából, melynek emlékét egy ma is meglévő geren-
dájának felirata őrízte meg; továbbá 1758-ban a torony; 1761-ben pedig az orgona
készült el. Szóval az eklézsia belügyei a rendezettebb viszonyoknak és az újkor
igényeinek megfelelően kezdenek alakulni. Az egyház legrégebbi jegyzőkönyvei
1764-65-ben, szintén az ő papsága alatt kezdődnek, miután megelőzőleg a papi lak-
kal együtt az egyház minden hivatalos irományai megsemmisültek. E jegyző-
könyvekből egy pár statisztikai adatot szükségesnek tartok felemlíteni: így az éven-
kénti születettek és kereszteltek száma átlagosan 10-12 között váltakozik. Legke-
vesebb született 1768-ban: 6; legtöbb 1784-ben: 27. A halálozási esetek száma
szintén 10-12-re tehető évenként, de nagyobb eltéréseket is találunk ezen aránytól,
pl. 1770-ben csak 3-an haltak meg. Az egybekeltek száma 2 és 4 között váltakozik,
a maximum 7-re tehető.

A jegyzőkönyvek kezdődésével egyidőben jelent meg a székely határőrség
részére kiadott szabályzat, melynek 13-ik pontja szerint minden székely katona
egyházközsége és a maga vallásán lévő papja iránt tisztelettel tartozik viseltetni,
vallásában megmaradni és a szokásos stólat megfizetni. A 17-ik pont szerint pedig
a katonák minden megkülönböztetés nélkül, ezután is keresztyéni és tisztességes é-
letet folytassanak, a más vallásúak iránt türelmesek legyenek.¹⁵⁵

A határőrség tisztjeinek s még inkább alantosainak az egyházak iránti tisz-
teletlensége, vallásos kötelmeiknek elhanyagolása, a valláserkölcsiségre felette ká-
ros és megbotránkozató élete a papság részéről igen sok panaszra adott okot, me-

¹⁵⁴ Egyházi jegyzőkönyv 1808-ból. Ezen adat az akkor még meglévő adománylevélből került bele a
fenti jegyzőkönyvbe, mely évben regestrumba is foglaltattak az eklézsia leveli.

¹⁵⁵ Egyházi jegyzőkönyv 1764. és a *Filius Posth.* II. 90 l.

lyek bár úgy az egyházi, mint a világi illetékes fórumoknál méltó meghallgatásra találtak, még a kiadott szabályrendeletek által sem orvosoltattak. Ezért a felállított határőrség az egyházas életre nagyon káros hatással volt minden felekezetenél, de különösen a protestánsoknál, hol a papságnak kétszeresen megnehezítették helyzetét híveikkel szemben akkor, amidőn a szatmári békét követő politikai és társadalmi nagy átalakulások korában a katolicizmus hatalma és fontossága a protestánsok rovására amúgy is nagyon növekedett.

Ezeken kívül a társadalmi élet terén az egyes osztályok még élesebb elkülönítését eszközölte a határőrség, sőt maga a külön rendbe sorakozott katonaság még a templomi székek használatával is érezte a maga kiválóságát. Ez több háromszéki és erdővidéki községben oly szokatlan jelenetekre adott alkalmat, melyek az isteni tisztelet komolyságával és méltóságával nagyon ellenkeztek. Az 1768. jún. 12-én egybegyűlt dévai zsinat már komolyan foglalkozik a fölmerült és több felől panasz tárgyát képező kérdéssel és a templomi székek használatára nézve, hogy újabb veszekedéseknek, szitkozódásnak, sőt nem ritkán verekedésnek is eleje vétessek, a június 17-én tartott ülés határozatából a következő végzést bocsátotta ki a Főconsistorium útján:

Megtiltja ugyanis, hogy a templomban bárkinek is külön székje legyen, hanem üljön mindenki oda, a hová éppen lehet, mert akárhol üljön, „*Isten házában léssen, a melyben az Istené az elsőség.*” Sokszor a legutolsó székből – úgymond – egyenesebben hat az imádság az egekre, mint a legelsőből.

Meg vagyon írva ugyanis: „*Hogy az Isten a maga kegyelmét az alázatosoknak adja, bizony nem a másokat megvetőknek.*” – Ha mégis akadna olyan nyakas egyházközség, mely e rendelet ellen vétene, a Főconsistorium a villongás alatt lévő székeket azonnal elrontatja, kihordatja, s helyükbe újakat állíttat, melyeket senki magáénak nem mondhat.¹⁵⁶ Benkő József azt jegyzi meg, hogy a dévai synodusnak e fenti határozatára maguk a consistorialis urak jártak elől jó példával, hogy a törvénynek annál nagyobb fogantatja legyen a hívekre. Így pl. Gróf Lázár János Brassóban jobbágysai között csak legutolsónak járult az úr-asztalához úrvacsora vételére. De voltak olyanok is, kik a határozatot egykedvűen fogadták és meg sem tartották, miért sok községben megmaradnak a régi rendetlen állapotok.¹⁵⁷

Ezen legtöbbszörre a katonaság által elkövetett visszaélések mellé később még újabbak is járultak, mint pl. az, hogy sok helyeken a katonaság között, hol egy háznál (egy portán) több családfenntartó is lakott, a papnak külön-külön egész kékét (bért) fizetni nem akarnak. Azután, bár a katonai törvények tiltják, hogy katonának kölcsön adassék, mégis sok községben – főleg ott – hol az inspector curator híre nélkül az egyház pénzét kikölcsönözték, melyeket behajtani szinte lehetetlen, miután a tisztek is vonakodtak ezen törvénytelen eljárás orvoslásában segítségére

¹⁵⁶ Egyházi levéltár 1768. 1. szám.

¹⁵⁷ Filius Posthumus. 1770. II. 95 l.

lenni az egyháznak. Végül paphíváskor vagy marasztáskor, valamint kepe bevitelekor is, szinte sok rendbeli visszaélések követték el, a szokássá vált etetések és itatások alkalmával. Ezen elősorolt bajokat a Főconsistorium 1774 máj. 8-án kiadott rendeletével akarja megszüntetni, mely szerint a kepe megfizetésénél a régi usushoz kell szorosan alkalmazkodni, míg a katonáknak egyházi pénzt kikölcsönözni, paphíváskor és marasztáskor vendégeskedéseket tartani szigorúan megtiltatik.¹⁵⁸

Érdekes még két pontja a rendeletnek, melyek közül az egyik a gyenge és tanításra alkalmatlan mesterekre vonatkozik, a másik pedig a visitatio miként tartásának módozatát kéri megállapíttatni az egyes egyházmegyék által, mert a visszaélések megszüntetése attól nagymértékben van függővé téve.

Ugyancsak Borbáth János papsága idején az egyházmegyei szent visitatio 1775-ben újabb végzéseket ad ki, melyeknek betartását szoros kötelességévé teszi az egyházközségnek.

Először is senkinek a templomban székbeli örökséghez tartania magát nem szabad, hanem a Főconsistoriumnak 1764-ben kelt rendelése szerint mindenki oda üljön, ahol üres széket talál.

Másodszor, a megyebírák és az egyházfiai figyelemmel kísérik az olyanokat, kik a templomozás alatt nevetgélnek, virággal vagy egyébvel dobálóznak; akik részegen, későn jelennek meg és másokat is az áhítatosságban megzavarnak; a leányok pedig, ha keszkenősen járulnak az úrasztalához. Az ilyenek, ha vakmerőségből nem tarják meg a törvényeket, eltiltassanak a szent gyülekezettől.

Harmadszor, a megesett személyek egész héten keresztül, naponként kétszer a templomajtóba álljanak fel éneklés előtt és maradjanak ott a gyülekezetnek eltávozásáig. Az eklézsiaát pedig a vasárnap reggeli istentisztelet után kövessék meg.

Negyedszer, a községben az egyházi épületek jó karban tartassanak.

Ötödször, a káromkodók keményen üldöztessenek, és még az üldözést elmulasztók is megbüntettessenek.¹⁵⁹

A Főconsistorium még 1753-ban, később másodszor 1755-ben is elrendelte az esperességek útján, hogy minden egyházközségben az ingó és ingatlan javak öszszeírassanak, hogy azok elidegeníthetők ne legyenek.¹⁶⁰ E fenti rendelet és az azt követő utasítás értelmében Borbáth János papsága idején egy 7 tagú bizottság elkészítette az eklézsia földeiről, épületeiről és pénzéről szóló kimutatást,¹⁶¹ mely sok érdekes följegyzést foglal magában.

1787-ben halt meg Borbáth János, kinek családi életéből feljegyezhetek még annyit, hogy neje a nagytudományú Benkő Józsefnek testvére, Benkő Mária volt,

¹⁵⁸ Egyházi levéltár 1774. 2. sz. okl.

¹⁵⁹ Egyházi levéltár. 1775. ápril. 17-én kelt okl. 3. sz.

¹⁶⁰ *Filius Posth.* II. 118 l.

¹⁶¹ Egyházi levéltár. 4. sz. okl.

kivel nagyon boldog családi életet élt.¹⁶² A traditio útján a nép lelkében még ma is élénken él e kitűnő pap emléke, ki mint az egyházközségnek a múlt században legkiválóbb papja, mély erkölcsi belátással és önzés nélküli nagyra törő lélekkel vezette egyházközsége ügyeit a nagy átalakulásokkal járó idők korszakában.

1787-től 1814-ig, (13) Szabó Sámuel a pap, mely idő alatt is az egyház belügyeiben minden téren a fokozatos haladás észlelhető.

Az egyházas élet terén jogait és kiváltságait féltő nagyszámú fűlei jobbágyság 1790-ben az egyházmegyei előjárásához igen nevezetes kérelemmel járul, melyben három pont alatt orvoslásra vár, a panaszait a következőleg juttatják kifejezésre:

„1. „Ezen alázatos könyörgő levelünk által kívánjuk jelenteni azon keserves megsértődésünket, hogy az ennekelőtte elmúlt időkben itten a fűlei szent ekléziában közülünk is a jobbágyság részéről, az ekléziának presbiterei közt mindenkor voltak bevétellett személyek, de most egy darab időtől fogva minket attól elszakasztottak és csak a katonaságból s a nemes uraiméktól állatták ki nekünk nagy praejudiciumunkra és e szerint minden ekléziái dolgok nekünk hírünk nélkül tractáltatnak, holott mű jó igen feles számmal vagyunk a jobbágy részről.

2. Továbbá jelentsük azt is alázatosan, hogy a fűlei szent ekléziában, midőn a megyebírótól számot vesznek, csupán a presbiterek előtt meggyen végbe, holott annak rendi szerint úgy kellenék lenni, hogy a presbiterek mellé mind közülünk, mind a nemes urak és a katonaság részéről hármat-hármat előhívának, hogy hadd hallanák azok is, hogy az eklézia jövedelmeit miképpen percipiálták és azokat helyes helyre erogálták-e vagy nem?

3. Történetnek itten Fülében olyan dolgok is, hogyha valamely szegény embernek cselédje emberi gyarlóságából megesett, e mellett vagy egy szegény hites ember tilalmas fát vágott, ha valami lopásba esett, azokat mindjárt a presbitérium foruma előfogta és kit ekléziakövetésre, kit pénzbeli bírságra büntetett, de ha nagyobb embereken történetnek ilyenek, amint nem régiben is történt itten: az csak abban maradt mind e máig.¹⁶³

Az egyházmegyei előjáráság következőleg határozott a jobbágyság kérése felett:

„1. Rendeli székünk, hogy a fűlei nemes ekléziában lévő presbitérium közé a colonusok közül is kettő, azon hivatalhoz magukat érdekesítő személyek bevételtesenek.

2. Midőn a külső jövedelmeiről és költségeiről szám adatik, akkor a nemes presbitériumon kívül is mind a három, úgy mint: nemes, katona és colonus rendekből is hárman-hárman megszólíttassanak és azok előtt menjen véghez a számadás.

¹⁶² Filius Posth. II. 74-1.

¹⁶³ Egyházi levéltár 5. sz. okl.

3. *Ha pedig az eklézsiái fenyítékekben személyválogatás tapasztaltatna az eklézsia elöljáróira nézve, ezen esetben a sértődött és megbántott felek panasz végett a tractusnak tiszteletes elöljáróihoz igazíttassanak.*¹⁶⁴

1797-ik esztendőben meghalt az egyházközség buzgó megyebírája, nemes Boda Sámuel úr, ki hosszú időközön át híven szolgálta egyházát. Az utódjául megválasztott Huszár Sámuel hivatalába Demeter Sámuel száldobosi és Kovács András nagybaconi papok, mint a tractus hivatalos kiküldöttei iktatták be, a midőn a megyebírói számadásokat is felülvizsgálták.¹⁶⁵

Mínthogy a Borbáth János idején épült papi ház nem felelt meg egymaga többé az igényeknek, azért a presbitérium annak kibővítését határozta el az 1798 jan. 30-án tartott ülésén. A 8 öl hosszúságú, 4 öl szélességű ház felrakását, a hívek által meghordott kőből, kacai születésű Kómíves Mihály és Gyárfás János 80 magyar forintokért vállalták el.¹⁶⁶

Az 1802-ik évben már a templomépítés fontos kérdése foglalkoztatja a híveket, miután a meglévő régi templom kicsinysége miatt szűk. Ezért a teljes eklézsiái gyűlésben a következőket határozták el:

„1. *A mostani templom fundamentumáról elrontatván, az Isten segedelméből mindnyájan egész erővel és elegendő igyekezettel kívánják egy nagyobbnak építését, de a torony mostani állapotban maradjon meg.*

2. *Ezen folyó 1802-ik esztendőben ugyan a templomot nem fogjuk elrontani, hanem csak követ és meszet fogunk hordani.*

3. *Mínthogy ezen szent célját és egyezését az eklézsia pénz nélkül keresztül nem vihetné és mostan majd semmi pénze készletben nincsen, azért a falu malmának közjövedelme fordíttassék erre olyan elhatározással, hogyha valaki ezután a falu malmában örölni nem akarna, az soha fülei malomgazda ne lehessen, mégis ezen kívül tartozzék a templom építésére minden esztendőben, míg a malom jövedelme arra lesz fordítva három magyar forintot kifogás nélkül fizetni. Azonban a malom-bíró szorgalmasan vigyázzon, hogyha a molnárörlés, minden további per nélkül megfizetni.*

4. *Mínthogy csak az egy malom jövedelme nem lehet elégséges a feltett szent cél elérésére, a falunak más jövedelmei is, mint pl. makkoltatás és a közkaszály helyek jövedelmei is fordíttassanak a fenti célra.*

5. *A jövő. 1803-ik esztendőben a Garat-féle eső határ ugarban maradván, az egész rét fogassék fel és annak is termésének jövedelme a templom építésére használtassék fel.*

6. *Ezen Isten dicsőségére céltó szándékra begyűlendő pénzösszeg, hogy jobb móddal conserváltassék s annak idején a szükséges helyre erogáltassék, tekintetes*

¹⁶⁴ Egyházi levéltár.

¹⁶⁵ Ugyan ott. 6. sz. okl.

¹⁶⁶ Ugyan ott. 8. sz. okl.

Boda István nótárius urat a teljes ekléziagyűlés curátorának választja meg, ki Szabó Sámuel tiszteletes úr hírével és subscriptioja alatt percipiáljon minden költségeket, hogy a megyebíró annak idejében helyesen számolhasson el. ¹⁶⁷

Sajnos, hogy az egyház iránti nemesebb érületnek, ragaszkodásnak és áldozatkészségnek a hívők részéről ily összhangzó megnyilatkozása tettekben is nem nyilvánulhatott, minek okát ma már adatok nélkül el sem képzelhetjük. Mindössze csak annyit tudhatni, hogy az 1803-ik évben, júl. 24-én tartott eklézsiái gyűlés felhatalmazza Huszár Sámuel megyebírót, hogy a templom építéséhez megkívántató mész előállítására homoród-karácsonfalvi Gaál Józseffel kösse meg a szerződést, ki azt Fülének „Les” nevű erdőjében tartozék kiégetni, honnan a hazaszállítás sem fog nehézségekbe ütközni. Egyebekre nézve a jegyzőkönyvek, sem az egyház levelei közt nem találtam adatot.

Bitai Péter esperes 1808. márc. 11-én tudatja az egyházközséggel Ő Felső-gének (I. Ferenc) 1807. júl. 31-én kelt azon decretumát, melyben elrendeli, hogy ezentúl minden egyházi alap és vagyon az eddiginél jobban administráltassék, még pedig a következő útmutatás alapján:

„1. Az első pont alá a papnak, mesternek, curátornak, megyebírónak, jegyzőnek, consistornak és egyházfiaknak nevei írássanak fel.

2. Az úrasztalához tartozó mindenféle szent eszközök lajstromát készítsék el.

3. A templom a toronnyal együtt hol áll, a hely pontosan meghatározandó? Orgona, harang és egyéb részei minő karban vannak, a temető hol áll? Ennek az 1807-ik évi 7722 szám alatt kelt felsőbb rendelet szerint a falun jóval kívül kell lenni és jól conserválva.

Ugyanezen pont alá íratassanak be a templomhoz tartozó szántóföldek, szénafüvek és erdők nagyságuknak, határaiknak megjelölésével, mert azoknak elvesznie nem szabad.

4. Hasonló módon történjék a papi jószág pontos körülírása az utána járó külbirtokkal és annak jövedelmeivel, a határok pontos kijelölésével.

5. A mesteri telek és tartozékai szintén leírandók.

6. Az eklézsia vagyonáról szóló levelek és contractusok szám szerint leltározatassanak, betűkkel vagy számokkal megjegyezve.

7. Kötelességévé tétetődik a consistoriális személyeknek, hogy azokat, akik az eklézsiában megbotránkozottatón módon élnek, viselkednek és cselekednek stb. név szerint jegyezzék fel. Ugyanezen pont alá kell feljegyezni azokat a legény és leány ifjakat is, kik a nyári vasárnapi és penitentiális heti tanításokat nem gyakorolják.

8. Ezen pont alá azok nevei jegyeztessenek be, kik a papi és mesteri képevel restántiában vannak és fizetni nem akarnak.

9. E pont szerint követeltetik, hogy a megyebíró rendes számadás-könyvet vezessen a bevételek és kiadásokról. ¹⁶⁸

¹⁶⁷ Jegyzőkönyvi kivonat, egyházi levéltár. II. sz. okl.

Ezen kilenc pontból álló utasítás szoros betartása az egyház kebelében – kétségtelen – fontos következményekkel járt. Így pl. még ugyanazon évben indítanak meg egy jegyzőkönyvet, melybe az egyház ingó és ingatlan javai, a megyebírói számadások és az egyházi felsőbbség rendeletei jegyeztettek be. Két év múlva a decretum hetedik pontja értelmében oly jegyzőkönyvet is kezdenek, melybe a valáserkölcsi élet körébe tartozó nevezetesebb kihágások jegyeztettek be. Ez 1826-ik terjedőleg sok érdekes, a consistorium előtt lefolyt pert tartalmaz.

Az 1812-ik év febr. 9-én tartott közönséges eklézsiai gyűlés a régi romladozó mesteri ház megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése alapján elhatározta, hogy egy 7-öl hosszúságú s megfelelő szélességű faházat építtessen az egyház, melyben a lakó szobákon kívül pince és sütőház is legyen. Minthogy az építés lassan haladt előre, azért azon év június 8-án tartott gyűlésen kimondják, hogy minden ember egy tetszés szerinti alkalmas napon, vagy pedig egy jó dolgú helyettese segíteni köteles a ház építésében.¹⁶⁹

Úgy látszik, a templomi székek használata felett ismételten megújultak a régi torzsalkodások, talán még az addiginél is nagyobb mértékben, mert a március 31-én tartott presbiteri gyűlés újabb és szigorúbb rendszabályokat kénytelen alkotni, hogy a templomi botrányoknak egyszer s mindenkorra vége szakíttassék.

„1. Kimondják ugyanis, hogy a templomban a felső szék (karzatban) a katoná, az alsó pedig provinciális legényeké. Aki ezen határozat ellen vét, 25 botot kap és fizet mégis 3 forintot.

2. Meghagyatik, hogy a házas emberek is a maguk helyüket keressék meg, mert ha nem, szintén meg fognak büntettetni.

3. A leányoknak szintén nem szabad az asszonyok közé ülni.

4. Sem legénynek, sem leánynak, egyszóval senkinek a templom előtt megállni és suttogni nem szabad, hanem köteles a templomba azonnal bemenni és helyét elfoglalni. Aki ezek ellen vét, fizet 3 m. forintot.”¹⁷⁰

Ezen szigorított rendszabályoknak meg is lett a kívánt eredménye, mert ezután az adatok sem szólnak többé a templomi megbotránkozató jelenetek ismétlődéséről.

Szabó Sámuel 27 évi papság után 1814-ben meghalt; a hagyomány szerint a tolvajok éj idején reá törtek és az akkor átélt ijedségből kapott betegség okozta halálát. A templomot körülvevő kertben temettetett el; sírköve – melyet neje állíttatott emlékének – még ma is látható.

A következő pap (14) Szabó Péter, rövid négy esztendeig volt papja az eklézsianak. Bár a községből nősült (Csutak leány volt a felesége), mégis 1818-ban a sepsi egyházmegyébe eső lisznyói egyházközség meghívását elfogadta, oda ment

¹⁶⁸ Egyházi levéltár. 7. sz. okl.

¹⁶⁹ 1810-től 1826-ig terjedő jegyzőkönyv. 12. lap.

¹⁷⁰ 1810-1826-ig terjedő jegyzőkönyv. 69. 70. l.

papnak. Ezen idő alatt a templomépítésnek már feledésbe ment ügye egy pillanatra ismét felelevenült, az egyházközségnek a polgári községgel egy kaszáló hely felett keletkezőfélben lévő pere alkalmából. Midőn ugyanis 1802-ben a régi templom kicsinységére való hivatkozással általános lelkesedés között kimondták egy új templom építésének szükségességét, a közbirtokosság egy közkaszáló helyet adott volt át az egyháznak oly feltétellel, hogy annak jövedelme mindaddig az egyházközségé legyen, míg az új templom fölépítése nem lesz.

Az egyezség alapján 1816-ig az egyház bírta is a szénahelyet, de akkora birtokosság visszakövetelte még azon évi jövedelmével együtt, mely 50 forintot tett ki. Az egyház sem akarván lemondani a jogosan bírt helyről, utasította Fosztó József megyebíró, hogy vigye az ügyet Cserei Sámuel főcurator elé, ki a következő utasítást adta:

„A megyebíró kötelességévé tétetik, hogy a nemes birtokosság tagjai által a szentek ekléziának önként által adott szénahelyről készített kontraktust szerezzé és terjessze be, mert csak annak értelme szerint lehet a törvénnyel megegyező tanácsot adni. A felperesek neveit egyenként nevezze meg a megyebíró, hadd tudhassa meg ezen tractus a fülei eklézia perestársát. Mindaddig azon kereset alá hozott helynek birtoklását megyebíró ő kegyelme tartsa kezén. A per, ha megmozdult, annak őrállása az ekléziát illeti, mint mostani birtokosát azon helynek.”¹⁷¹

Hogy ezen ügy egyáltalán a további stádiumba átment-e vagy ellenkezőleg végképp abban maradt, arra nézve az adatok nem világosítanak fel? Valószínűleg a nemes birtokosság megfontolva a dolgot, egyelőre nem perelt; az egyház pedig később önként lemondott a kérdéses kaszáló birtoklásáról.

Szabó Péter eltávozása után 1818 jan. 11-től kezdve a jegyzőkönyvek tanúsítása szerint zalányi Szabó Sámuel (15) a pap, akit Homoród Szt. Mártonból hívtak meg Fülébe. Az ő papsága idején a régi fából épült papi lakot még egy kőből épült résszel toldották meg. Rövid háromévi szolgálat után Z. Szabó Sámuel Közép-Ajtára hivatott meg papnak, és ha csak rövid időre is 1821-ben megint pap nélkül volt az egyház. 1821 június 11-én tartott gyűlésen (16) Barabás Sámuel papjelöltet választják meg egyhangúlag Székely-Udvarhelyről. Midőn e gyűlés határozatáról az esperesi hivatalt értesítették, egyúttal a szokásos consensus kiadására is kéri az esperest, hogy ifjú papját az egyházközség minél előbb meghívassa, aki még azon évi zsinaton megjelenvén, letehesse végső vizsgáját és fel is szentelődjék. A kérésére következő választ kapja az egyház:

„Minthogy a megválasztott ifjú pap nem ítéltetik elégségesnek szentszékünk által a fülei papságra, azért ajánljuk, hogy a tractus ifjú papjai közül keressen más papot az egyházközség.

Incze Simon, esperes, Péter József, notárius”¹⁷²

¹⁷¹ Egyházi levéltár 14. sz.

¹⁷² Egyházi levéltár. 16. sz.

A fenti határozat értelmében Szabó László, Benedek Antal, Dali János tractusbeli papok rendre mind felszólították a fülei papság elfogadására, de mindannyian a fizetés csekélységére való hivatkozással visszautasították a meghívást. Az esperesi hivatal e meddő kísérlet után a tractus papjai közül most azokat ajánlotta az egyházközségnek meghívásra, kik Fülénél is kisebb eklézsiákban szolgálnak s így fizetésük is csekélyebb a füleinél. Most azonban a híveknek nem tetszettek a kijelölt papok, legalább annyira nem, mint Barabás, kinek a megerősítéséért az esperesi hivatal kikerülésével egyenesen a püspökséghez folyamodtak, azonban ott sem hagyták helyben Barabás megválasztását. Ezen végzésbe sem nyugodván meg a hívek, a Főconsistorium elé vitték az ügyet, honnan a következő határozatot nyerték:

*„A fülei egyházközség nem bír azon joggal, mellyel azon községek szoktak élni, hol a papok elhaltak; éppen azért a püspöki hasznos válasz elfogadását ajánlja a Főconsistorium, mely a kibontakozásra nézve legcélravezetőbb módokat is magába foglalja.”*¹⁷³

A kibontakozás, minthogy a hívek az egyház kebeléből való kilépéssel fenyegetöztek, végre is azok megalégedése és megnyugtatója szerint ment végbe; Barabás Sámuel véglegesítése, hivatalában való megerősítése, miután a köteles vizsgálatokat kiállta, megtörtént és 1821 nov. 1-től 32 éven át viselte hivatalát. Ezen idő alatt az egyházközség beléletében, legalább a jegyzőkönyvek tanúsítása szerint, semmi nevezetes nem történt.¹⁷⁴ És ha hitelt adhatunk a régi korosabb emberek elbeszéléseinek, úgy az okát is megtaláljuk ezen semmittevésnek Barabás egyéniségében, ki minden újítástól valósággal irtózott és egy pipadohányt mindennél többre becsült. Nem csoda tehát, ha ilyen körülmények között az egyház épületei elrongyosodtak, dűledeztek; egyházi tőkegyarapodás, vagy új alapok létesítéséről szó sem lehetett, sőt még ezeknél is inkább érezhető volt a pangás a hit és valláserkölcsei élet terén.

E meddő korszak után annál több megoldásra váró feladattal állt szemben az egyházközség új lelkipásztora: *Karácson György*, ki az 1853-ik év elején választatott meg és állását azon év március 28-án foglalta el. Székely-Udvarhelyről hivatott meg, hol negyedfél esztendeig szolgált, mint kispap Lukácsfi Lajos, a későbbi nagybaconi pap oldalán. Ő az egyházközségnek a tizenhetedik lelkésze, ki új korszakot nyitott meg a fülei egyház életében, s azóta többet tett és küzdött az egyház fölvirágoztatásáért, mint Borbáth János után minden elődei együtt. Nagyon szomorú időben a Bach-korszakban kezdette meg lelkészi működését, melyben – mint tudjuk – a kényuralom mért és szabott határt mindenben s így nagy erély és bátorság kívántatott még ahhoz is, ha a lelkész a régi ösvényen akart haladni. De ő a múlt azon történelmi igazságon alapuló tényéből merítette tettvagyát, hogy a pro-

¹⁷³ U. ott. 17. sz.

¹⁷⁴ Lásd az 1782-től 1829-ig és az 1836-tól, 1864-ig terjedő jegyzőkönyveknek ide vonatkozó részeit.

testantizmus a maga életerejét, alkotó és fenntartó képességét mindig a politikai elnyomatás szomorú korszakaiban fejtette ki leginkább. De hadd beszéljenek a tettek, melyek mindennél fényesebben bizonyítanak.

Az új lelkész látva azt, hogy mulhatatlanul építenie kell, legelőször a régi lelkési lak helyett egy újnak építését vette célba, mivel a régi már 1848-ban annyira lakhatatlanná vált, hogy újjáépítését még akkor elhatározta a presbitérium. A forradalom kitörése miatt elmaradt ház építését az 1853-ik év dec. 12-én tartott gyűlés újból kimondta és Stefán István építésszel meg is köti a szerződést, ki 1000 magyar forintért vállalta el annak elkészítését. Az építéshez megkívántató anyagok 1854 januárjában már mind be vannak szerezve, mikor is a 11-én tartott gyűlésen Both István megyebíró jelenti, hogy az építést a következő tavaszon a pallérral kötött szerződés értelmében meg lehet kezdeni. Meg is kezdték és bár a költségek fedezéséhez a polgári község is hozzájárult, sőt az 1855-ik év febr. 25-én tartott gyűlésen azt is elhatározták, hogy minden református gazda egy pengő forintot, az özvegyek 30 krt. fizessenek,¹⁷⁵ mindezek dacára az építés nagyon nehezen haladt előre, minek oka a nehéz anyagi körülményeken kívül a rossz építőmesterekben is rejlett, kik vállalatáiknak lelkiismeretesen nem kívántak megfelelni. Így történt, hogy Stefán után márkusfalvi István Józseffel kényszerült az egyház újból szerződést kötni, ki aztán annyira vitte is előbbre az építést, hogy földel alá vette az épületet. 1855 aug. 24-én Veress Antal baróthi asztalossal, köt újabb szerződést az eklézsia a még hátralévő: asztalos, üveges, lakatos, szóval a ház egészben való elvégzésére szolgáló munkálatok megtétele iránt.¹⁷⁶ Veress hosszas betegeskedése következtében szintén nem tehetett eleget vállalatának, miért 1857 nov. 9-én az egyház kiküldöttei Baróthon megjelenvén, a betegeskedő Veressel a két évvel előbb kötött szerződést felbontották.¹⁷⁷ Ily körülmények között nem volt csuda, ha a papi háznak 1857-ben még csak egy része van lakhatóvá téve az egészet csak az építés ötödik évében tudják befejezni.

Egyidejűleg az építés és javítás más téren is megindult. Például 1854-ben az orgonát javíttatja meg az egyházközség, melynek költségeit, mint a papi házét is, közadakozás útján fedezik.¹⁷⁸

1856-ban a régi papi ház fájából egy istállót és egy nyári konyhát is építenek. Az utóbbinál használandó fel azon régi felírástos mester-gerenda, mely tanúsítja most is, hogy a régi ház Borbáth János papsága alatt épült.

1859-ben a tornyot fedik újból és a templommal együtt le is takarítják.¹⁷⁹

¹⁷⁵ 1836-tól 1864-ig terjedő jegyzőkönyv 156 és következő lapjai.

¹⁷⁶ *Egyházi levéltár* 2. sz. okl.

¹⁷⁷ *U. o.* 21. sz. okl.

¹⁷⁸ *1836-1864 terjedő jegyzőkönyv.* 156 lap.

¹⁷⁹ 1836-tól 1864-ig terjedő jegyzőkönyv 252 lap.

E közben az egyház növekedő szükségletei alaptökék létesítését is szükségessé tették, mert mindent rovatalból nem lehetett fedezni. Ezért már az 50-es évek közepén élénken foglalkoztatja az ifjú lelkeszt és híveit e kérdés.

Az első nagyobb töke létesítését a polgári község nagylelkűségének köszöni az egyház, midőn az italméresi jogát a vasgyári telepnek engedti át tíz évre oly feltétellel, hogy az évenként fizetendő 200 forint árendát mind a 10 évre előre egy summában fizesse le a gyár, vagy ha ezt nem teheti, akkor a rendes évi kamatot fizesse meg a 2000 forintról. A gyár igazgatósága, miután lefizetni nem tudja azonnal, 8% kamat mellett, használja a fenti összeget, mely az erdélyi főkormányzók engedélyével csak úgy maradhatott meg a község kebelében, ha az a templomépítés céljaira fordították. A jelzett engedély megnyerése után az 1860 máj. 17-én tartott gyűlés a vasgyári igazgatóság kezénél lévő töke mielőbb megkaphatása és mikénti felhasználása felől tanácskozik. A gyűlés Manlicher Gusztáv vasgyári igazgatónak azon kérését, hogy a töke (2000 ft) mindaddig a gyárnál maradjon 8 % kamat mellett, míg az egyházközség nélkülözheti, csak annyiban teljesítheti, hogy egy évre hosszabbítja meg a fizetési határidőt, de már az azon ideig befolyt kamatokból addig is a templomépítés előleges intézkedéseinek megtételét veszi tervbe.¹⁸⁰ Az egy év múlva befizetett töke is azonban kevés volt ahhoz, hogy az egyházközség nagyságának megfelelő templom építését – mint célbavették – keresztül lehetett volna vinni, azért a tőkének további növelését, szaporítását mondja ki. És tényleg az alap keblileg kezelve (a községbeliek egy ideig 2 fizető kezes, később felsőbb rendeletre első helyen történt birtokbetáblázásra vehették ki) addig kamattőkésített, míg a 7070 forint tőkeemelkedés el nem éretett. A további emelkedés, illetve növekedés ekkor azonban megszűnik, mivel a töke után befolyó kamatok ezután felsőbb egyházi hatóság engedélyével, más pénzforrásokkal is kiegészítve, a második tanítói fizetés költségeinek terhére foglaltattak le. Ezt okvetlen meg kellett tennie az egyháznak, mert önerejéből felekezetinek csak így tarthatta meg iskoláját.

Kisebb adományokban is részesült az egyház 1862-ben, midőn a közbirtokosság a március 30-án tartott gyűlésén, „Nagyköparlagja” nevű csordajáró helyből 5 hold nagyságú, szántásra is alkalmas földet nemeskeblűleg följánlott örök tulajdonul.

Ugyanazon évben Boda Károly úr indítványára a falu gyűlése az „Ilyés” nevű erdőből a tisztítás útján kikerülő cserfákat is följánlja az egyháznak, az egyházi épületek kijavítási költségeinek fedezésére.¹⁸¹

Egy másik nagyobb alapot 1864. jan. 30-án, a magtár létesítésével teremtettek.¹⁸² Kezdetben alapító tag volt összesen 49, kiknek nevei a magtáralap jegyzőkönyvében örökítették meg a felajánlott gabonamennyiséggel együtt. Az adomá-

¹⁸⁰ U. o. 269. 270-ik lapjai.

¹⁸¹ 1836-1864-iki jegyzőkönyv 313 l.

¹⁸² Lásd a magtár jegyzőkönyvét.

nyozás roszból és zabból történt; összesen adtak 37 régi véka és 9 kupa rozst, 38 véka 5 kupa zabot. Ezen felajánlott és azonnal be is fizetett gabonamennyiséget a 3 évre megválasztott két magtárkezelő kiosztotta a kölcsönkivevő egyéneknek, kik minden véka után kamatban egy évre 4 kupát tartoztak befizetni a meghatározott időben.

Az egyházközség ily buzgó, odaadó összműködés és a kifejtett nagyobb, fokozottabb mérvű belső munkásság következtében már 1864-ben olyan helyzetben van, hogy az esperesi kérdőpontokra anyagi, szellemi, mint valláserkölcsei tekintetéből is igen kedvező feleletet adhatott:

„1. A fekvő birtokok jó rendben, jó művelés alatt vannak és határaikban senki által nincsenek háborgatva.

2. A belső személyek telkein az épületek mind használható állapotban vannak.

3. Az egyházi szent edények mind meg vannak, de ez évben nem szaporodtak.

4. A egyházi fizetések pontosan kiszolgáltattak, hátralékos ez évre senki sincs.

5. Az egyházi hivatalos állások mind be vannak töltve és a hivatalosok fel is vannak esketve.

6. A lelkész és iskolamester hivatalos teendőiket pontosan teljesítik.

7. Az iskolaköteles gyermekek téli napok alatt pontosan feljárnak.

8. A vallásos élet az eklézsiában virágzik a templomot szorgalmasan látogatják; a keresztyéni szellem és gondolkodás naponkint gyarapodik.

9. Törvénytelen életű személyek nincsenek.”¹⁸³

A magtárt alapítók 1879-ben jan. 29-én tartott gyűlésen azt határozzák el, hogy a tavaszgabona 25 nap alatt piaci árban adassék el és a bejövő pénz magtár-alapítke címén 9% kamat mellett kezeltessék tovább, mely kamatból 1% a kezelőké legyen, mint kezelési díj. 1880-ban pere is volt a magtárt alapítóknak a kezelőkkel szemben, miután a kezelésben szabálytalanság találtatott az előző évekről. A nyertes fél természetesen a magtár lett. A következő évben az őszgabonát is pénzre változtatják át, hogy a kezelés egyöntetűbb lehessen. Utóbb a 2300 forintra felnövekedett magtáralap is a templom építését szolgáló alapítókéhez csatoltatott, hogy a tervbe vett új templom építését ezzel is hamarább valósíthassák meg.

Az egyház harmadik alapját az iskolaalap képezi. Ez a vasgyár igazgatóságával egyértelműleg azon két krajcárokából létesítettett 1865-ben, melyet a vasgyári munkások önkéntes megajánlása után a vasgyárhoz szállított nyers anyagok, vagy attól elvitt készítményektől mázsánként vontak le.¹⁸⁴ Ezen alaphoz csatoltatott később az egyházközség „Kankós” nevű erdőjéből eladott fa értékének fele, 500 forint is míg a másik 500 forintból jótékonytságot gyakorolt az eklézsia, midőn azt a

¹⁸³ 1836-1864-ig terjedő jegyzőkönyv 340 l.

¹⁸⁴ Egyházi levéltár 25. sz.

székely-udvarhelyi főgymnasium fölsegítésére ajánlotta fel. Továbbá, az 1862-ben lelkész fölhívására Nagykőparlagján följánlott 5 hold szántóföld évi termésének jövedelme is, szintén az iskola alapot növelte, melyet addig a szükséges évi kiadások fedezésére fordítottak. Az 1897-ik évi kimutatás szerint ezen alap állása a következő volt:

1. Kötvényekben 11 egyénnel el van helyezve 1184 forint és 49 kr.
2. Takarékbba van betéve 1675 forint és 25 kr.
3. A helybeli ev. ref. egyháznál van 376 forint.
4. Az 1896-ik évről kamathátrálék 10 frt 60 kr.

Összesen tehát 3246 forint 34 kr.

A negyedik alap az orgonáé úgy keletkezett, hogy addig, míg a más egyházi alapok: templom, magtár, iskola keblileg kezeltettek, az egyes alapok pénztárosai, a kezelési díjat fedező 9-ik százalék felét felajánlották egy orgonaalap létesítésére. Növelte ezen alapot a közbirtokosság tőkéinek kamataiból följánlott 119 forint is, mellyel együtt kezelve az 1897-ik évi kimutatás szerint: 1 takarékbba volt elhelyezve 760 forint 15 kr; 2. közpénztárba 28 forint 26 kr; 3. régi hátrálék 8 forint 15 krajcár. Összesen: 796 forint 56 krajcár.

Az ötödik alapot a „Kankós” nevű eladott erdő áráért befolyt 2500 forint képezi, mely összeg *közpénztár* címet visel és az évi kamatai fedezik az egyház évenként fölmerülő kiadásait.

Ami még az iskoláztatás ügyét illeti, erre nézve a múlt századból a következőkről értesít Benkő József: „*Erdővidéken – úgymond – az oskolák dolgai igen alávalóképpen voltak, majd minden eklézsiában. A mely mesterek igyekeztek is jól tanítani, tele volt panasszal a szájuk az iránt, hogy gyermekeikért a szülők nehezen, sőt nem is fizetnek. A tanulók a tavasz kinyíltával szétmentek korán a gazdaság mellé.*”¹⁸⁵ Ezen adat hitelességben nincs okunk kételkedni, ha tekintetbe vesszük, hogy még a jelen század közepén túl is minő rendetlenek a viszonyok e téren. Fülében az iskola egy rozszant faépület volt hiányos tanszerekkel és eszközökkel. A kántor egyúttal a tanítást is végezte és csekély fizetése mellett küzdött a megélhetés nyomorúságával. Ily körülmények között az iskolaügy nem is lehetett valami virágzó annyival is inkább, mert a tanulók száma is nagyobb volt, hogysen egy tanító alaposan taníthatott volna.

Az 1862-ik évben már az iskola és mesteri házak újból építésével foglalkoznak a március elsején tartott gyűlésen.¹⁸⁶

1865-ben még alaposabban karolják fel az iskola ügyét, először is egy iskolai alap létesítésével, azután másodsor az által, hogy a régi határőrség idején főhadnagyi szállást képező aerariális házat 700 forintért megvásároltak új iskolahelysége-

¹⁸⁵ *Filius Posthumus* II. r. 70. 72. l.

¹⁸⁶ 1836-64-ig terjedő jegyzőkönyv 300 l.

gül, mely vételi összeget három részletben fizetett le az egyház.¹⁸⁷ Ugyanazon év március 3-án a canonica-visitatio tagjainak jelenlétében tartott eklézsia gyűlésén, Benedek József olaszteleki pap és egyházmegyei esperes felhívására az iskola ügyében abban állapodnak meg, hogy a mesteri és tanítói teendőket egymástól különválasztva új tanítói állás szerveztessék, kinek más foglalkozása nem lehet a tanításon kívül. Fizetése 250 forint lenne, melyet részben az iskolai alaphoz csatolt földek jövedelme, részben a tandíj és a kántor fizetéséből elvont része képe fedezne.¹⁸⁸ E határozatra még ugyanazon hónap 25-én létre is jött egy szerződés Dávid János kántortanító és az egyházközség között oly értelemben, hogy Dávid János miután tanítás kötelezettsége alól felmentetett, átengedi képéjének egyharmada részét a leendő új tanító fizetésének pótlására. Az egyházközség viszont azon ígéretet tette, hogy abban az esetben, ha Dávid János agg kora miatt nyugdíjba kívánna vonulni, az 1865-ig élvezett egész képéjének felét nyugdíj gyanánt biztosítsa számára.¹⁸⁹ Miután ezen szerződés felsőbb egyházi hatóság által is megerősítettett, az új tanítói állásra rendes pályázati kihirdetés és választás útján, általános szavazattöbbség mellett Jancsó István választatott meg, ki a tanítást még azon év elején meg is kezdte.¹⁹⁰

Az 1865-ik év a már említetteken kívül azért is fontos az iskolaügy történetében, mert akkor alakult egy 21-es bizottság is lelkész elnöklete alatt az új iskola ügyeinek vezetésére. Ez a bizottság évenként a szükséghez képest többször is tartott gyűlést és a hozott határozatairól rendes jelentés tevődött az eklézsia gyűlésének. A bizottság teendői ezek voltak: tankönyvrevízió, tanköteles gyermekek létszámának megállapítása, estleges fölmentések; az iskolát érdeklő összes anyagi, építkezési és javítási ügyeknek az elintézése; mulasztások csökkentése, a mulasztók megbüntetésének keresztülvitele, jutalmazások a vizsgálatok alkalmával, melyeknek idejét szintén a bizottság állapítja meg időről-időre, ellenőrzi, hogy az iskola-helység tisztán tartassék, végtére azt is, hogy a felsőbb rendeletek betartassanak és végrehajttassanak. Ezen bizottságból alakult 1876-ban az Állandó Igazgató-tanácsnak nov. 5-én kelt 1089. számú rendeletére egy 8 tagból álló iskolaszék, mely az előbbinek kötelességeit is átvette. Ugyanezen alkalommal határozatilag kimondják azt is, hogy az iskolai év kezdetét megelőző vasárnapon a lelkész a rendes istentiszteleten tartott beszédjében buzdítsa a szülőket, hogy gyermekeik szellemi kiképeztetéséről gondoskodjanak, feljártatván azokat szorgalmasan az iskolába.

Ezek szerint az 1868-ik évi népoktatási törvény egyházunk iskoláját intenciójának megfelelőleg, részint átalakítva, részint alakulófélben találta és a népokta-

¹⁸⁷ 1864-től 1879-ig terjedő jegyzőkönyv 10 l.

¹⁸⁸ U. ott. II. 1.

¹⁸⁹ Egyházi levéltár 22. 23. 24-ik számú levelek.

¹⁹⁰ U. ott. 26. sz.

tási törvényben kimondott általános tankötelezettség jó következményei is csakhamar érezhetőkké váltak. A tanítványok oly arányban szaporodtak, hogy a 70-es évektől kezdve a 21-es bizottság legfőbb gondját egy második tanítói állás szervezése képezi. Az egyházi főhatóság és a kir. tanfelügyelőség többszöri sürgetése dacára, nehezen haladt ez ügy a megvalósulás stádiuma felé, az iskolahelyiség nem léte és a pénz hiánya miatt. Minthogy okvetlen felekezeti s nem községi alapon akarják szervezni a tanítói állást, azért sokféle kombináció merült fel, hogy miként teremtsék elő a szükséges pénzösszeget. Így pl. egyszer az új csak nemrégiben megvásárolt iskolatelek és helyiség eladására gondolnak, mert ennek árából létesíthető volna egy oly alap, mely a tanító fizetését némi pótlásokkal fedezhetné; míg a mesteri telken a templom közelében a kor követelményeinek minden tekintetben megfelelő, kettős iskolahelyiséget és kettős tanítói lakást maga az egyház-község önerején emelne.¹⁹¹

Máskor meg a templom alaptőke terhére akarják szervezni az új állást, de miután a templomépítés is szintoly elodázhatatlan kérdése az eklézsiának, azért egyelőre ez is csak tervezgetés maradt. Végére ez ügyben, 1878-ban jutnak megállapodásra az egyházmegyei tanács következő módosítása szerint: az iskola-alaptőke maradjon érintetlenül; viszont a templomalapból sem kell 2000 forintot külön elszakítani, hanem az egész tőke kamataiból fordíttassék 300 forint a második tanítói fizetés fedezésére mindaddig, míg az iskola-alaptőke ezen terhet fedezni lesz képes. Az új iskolai ház és tanítói lakás építését és az azzal járó költségeket az eklézsia vállalja magára. E fenti üdvös határozatok dacára az építés, valamint az iskola más ügyei is lassan haladtak előre, amiért az igazgatótanács 1879-ben (1051 sz. leirattal) rosszállását fejezi ki az egyházközség azon eljárása felett, hogy a második tanító díjlevelét még nem állította ki és a tanítást, ha mindjárt bérházban is, meg nem kezdette. Minthogy az igazgatótanács leirat haladéktalan intézkedéseket kívánt, azért megválasztottak egy 8 tagú építető bizottságot, mely működését azonnal meg is kezdette. Legelőbb is a díjlevelet állította ki, melyben a tanító fizetését egyelőre 250 forintban határozza meg; azon kívül 4 öl tűzifa, négy marha legeltetés, erdőlés, egy sertés makkolási joga, lakás kerttel és udvarral egészítik ki a tanító fizetését.¹⁹² Azután az új iskola épületét 80 gyermek számára a Gönczy Pál féle, 1870-ben kiadott „*Népiskolai épülettervek*” I. mintája alapján határozta építtetni a bizottság, melyet felsőbb helyen is jóváhagytak. Még az új tanítói állásnak nő, vagy férfitanítóval való betöltése és így az iskolák teljes szétválasztásának kérdése képezte egy ideig vitatárgyát, de 1882-ben ez iránt is megállapodásra jutnak, midőn a fitanító megválasztását kimondják és még

¹⁹¹ Egyházi levéltár. 28-30-ik számú oklevelek és a „*Határozati jegyzőkönyv*” 1876. 313-314-ik lapjai.

¹⁹² *Határozati jegyzőkönyv*. 1879. 21.

ugyanazon év nov. 8-án több pályázó közül, *Boda Albert* okleveles tanítót választják meg második tanítónak.¹⁹³

Az új tanító fizetését 3 sikeres próbaév után 312 forintra emelte fel az egyház és így ezekkel oly befejezést nyert az iskolaügy, hogy mindenki megnyugvással tekinthetett a jövő elé.

1896-ban a templomépítés, a hívek ezen régen óhajtott vágya is a teljesezéshez hatalmas lépéssel jutott közelebb a templom alapjának teljes felszabadulásával, midőn az egyház iskoláit felsőbb egyházi hatóság engedélyével államilag segélyezett felekezeti alakította át. Akkor az állam az egyik tanító fizetését teljesen elvállalta és azt 387 forintban állapította meg, míg a kántortanítót csak csekély évi segélyben részesíti.

A templomépítés iránt már 1883 és 1884-ben is tevődött indítvány, az azonban mindannyiszor elhalasztódott a pénz nem létele miatt. Csak az 1896-ik millenáris esztendő adott újabb lendületet az ügynek, mikor is a főtiszteletű püspök úrnak anyaszentegyházunk lelkipásztoraihoz intézett körlevele második pontja értelmében: „*hogy a helyi viszonyok tekintetbe vételével, mivel kívánják az egyes egyházközségek a millenáris esztendő emlékét megörökíteni*” – elhatározta, hogy ha sikerül a templomalapot szabaddá tenni, akkor az 1893-ik év július 9-én tartott gyűlés határozata szerint járnak el, az akkor megválasztott építető bizottságot ismét éltbe léptetik és a kezdő lépések megtételére utasítják. Minden ügy is történt, mint a határozatban kimondták. Az iskolák államsegélyezésének szerencsés keresztülvételével a templomtőke fel is szabadult, minthogy azonban egymaga még mindig nem fedezhette a költségeket, azért hozzácsatolják a magtáralapot is. A július 14-én tartott gyűlés már az új templom méreteinek a meghatározásával foglalkozik, de miután megállapodásra jutni nem tudtak, a gyűlés az Állandó Igazgatótanácshoz Kolozsvárra egy oly kérés felterjesztését mondja ki, melyben egy szakértő kiküldését kérik, ki a templom tervrajzát és költségelőirányzatát is elkészítse.¹⁹⁴ Az Igazgatótanács – úgy látszik – nem küldhetett ily szakértő mérnököt, mire küldött-ségileg az egyházmegye érdemes főgondnokát Bartha Zsigmond kir. mérnök urat kéri fel a fentiek elkészítésére, ki azonban megrongált egészsége miatt nem teljesíthette az egyház kérését.

Ily sikertelen kísérlet után végre köpeci illetőségű Balázs Dénes építész vállalkozott a templomtervezet és költségvetés elkészítésére oly föltétel mellett, ha az Állandó Igazgató-tanács munkálatát helyben nem hagyná, azon esetben ő nem kíván fizetést munkájáért. Az elkészített tervezetet az Igazgatótanács kevés módosítással Herczeg Lajos kolozsvári mérnök ajánlására helybenhagyta és a megejtett árlejtésen Sorbán Károly vállalkozó ajánlattétele fogadtatott el, melyben 11270 forintért 2 év leforgása alatt ígéri az építés keresztülvitelét. Jelenleg az építés máso-

¹⁹³ Ugyan ott. 77 l.

¹⁹⁴ Egyházi jegyzőkönyv 1896. 58 l.

dik évében már fedél alatt áll az új templom s hihetőleg a többi munkálatok is a kikötött időre, ezen év szept. 1-ére elkészülnek.

Legyen ez új templom hosszú időken át, az elméket fejlesztő szent tudománynak, az éltető vallásosságnak és a szíveket boldogító, nemesítő tiszta erkölcsöknek szent háza; a protestáns hit erősségének és az egyházközség hívei áldozatkészségének méltó ékessége, büszkesége.

Látható tehát, hogy e kis egyházközség története az ötvenes évektől kezdve a belső intenzívebb szervezkedés és az anyagi megerősödés igazi kora. Ezen idő alatt a valláserkölcsei életet és a népnevelés ügyét, mint a protestáns egyháziasságot éltető s fenntartó legfontosabb tényezőket, igyekeznek a nagyra törő vezetők s azok céltudatos munkásságát az előhaladást pártoló nép, fokozottabb mértékben szolgálni, fejleszteni, sokat küzdve a kezdet nehézségeivel, nem ritkán előítéletekkel, terhes anyagi gondokkal, melyeken csak az igazi lelkesedés és a protestáns buzgóság s áldozatkészség diadalmaskodhattak. Valósággal egyház és iskola fogtak kezét egymással, hogy az egyház valláserkölcseileg és anyagilag; az iskola a társadalom és az államtól vett támogatás mellett erősödjenek.

Méltán illeti meg tehát az elismerés az egyházközség érdemekben megőszült jelenlegi papját, ki az eklézsia ügyeit annak éppen újraszervezési korszakában, bölcs tapintattal, körültekintő mérsékletével vezette; ki negyvenhat évi fülei papságára (az udvarhelyi kispapságban töltött 3 és fél évvel együtt, ezen év márciusától kezdve 50-ik) a megnyugvás felemelő érzetével tekinthet vissza.

Végül az egyházközség tárgyalt történelméből, kettős tanúságot meríthetünk: kövessük őseink dicső példáját és annál buzgóbban ragaszkodjunk evangélium szerint reformált hitünkhöz, minél kedvezőbb körülmények között gyakorolhatjuk szent vallásunkat; továbbá példás és erkölcsös életet élve, az Úr kegyelmére érdemesítsük magunkat.

És most bezárom ezen szerény munkálatomat azon kegyes óhajjal: szállja meg az egyházközség lakóit a béke és keresztyéni szeretet szent lelke, hogy el ne pusztuljon az, mit a dicső ősök alkotának.

Barabás Sámuel és Karácson György fülei református lelkészek feljegyzései

Matricula a Fülei Nemes Evang. Reformata Szent Ecclesianak mellyben a meg kereszteltetett öszve Párosodott és meg holt Keresztény személyek iratának bé. El kezdette Barabás Sámuel akkori Fülei ev. refor. pap. Az 1832 Esztendőben az ecclesia költségin vásárlotta akkori megye biro gy. Katona Gáspár Josef 4 m. forintokért.¹⁹⁵

1.

Emlékezésnek okáért fel jegyzem ide azt a különös időváltozást a' millyenhez hasonlót, a nyolcvan esztendős öregek is vallást tésznek, hogy soha sem értek s még nagy anyáiktól sem hallának(?), a' melly történt 1834 Januariusnak 25 napján közönségesen egész Hazában – különösön pedig itt Fülében. Ezen esztendőben múlt el November utollyától fogva az tíz nap szüntelen tartó havazás miat olyan nagy hó volt, hogy az erdőn nevezetesen a marhák hasokig bésüllyedtek s e' miatt erdőlni se tudtak az emberek – azonban az aer mégis mérsékelt és hideg nem volt.

24 Januarii 1834 dél utánni 2 órakor esseni kezdett de csak tsendes sűrűséggel, melly nem szünnén az azt követő éjtszakán keresztül is a hó mindenfelé megposhadott – a víz nőni, a jegek szakadozni kezdettek, mellyek fél sing vastagságon fellyül haladtnak s ennek tojdulása(!) miatt a Kormos vize ki kezdett önteni az utcákra.

25 Janiarii reggel a Felső hídhöz jégeresztők küldettek és reggeli 9 órakkor oly egyszeribe rohant le a víz árja, hogy a jégeresztők a mellettek levő fűzfákon mentették meg életeket kiket onnan hosszú lajtorjákat nyújtogatván bé, mesterségesen szabadították ki.

Ezek közül egy Csog János nevű ifjú l. katona egy három ágú egerfának az ágai közé mászott fel, s odaszorult a magassága miatt, melly a víz mellett lévő házikot is az ablakokig borította el. [---] meg nem szabadítottván a három egerfa között [---] akkor egy harangöntő cigány egy [---] irtózatos volt ezen hosszú éjszaka ezen, hogy [---] az elcsüggedésnek környül állásai között is [---] a víz árja akkor kapott el egy Huszár István nevű [---] az alsó hídnál levő kovács háza mellől és vitte az úton le [---] és lóhámtól foghatták ki a Varga György kapujában.

¹⁹⁵ Erdőfülei ref. ehk. Anyakönyvei (1832-1862) S.Á.L. Fond 105 Nr. 321.

2.¹⁹⁶

Én Karátson György a Füleli Nemes és szent eklézsiában a papi functiot meg kezdettem az 1853 évben Martius 28.

Én Karátson György fülei ev. ref. szent eklézsia lelkésze 1857 év Január hava 13án csendes hajlékom falai között magányomba vonulva jónak látám örök emlékezet okáért, hogy a késő maradék lássa a ditső elődök vallásos buzgóságból véghez vitt nemes tetteiket, feljegyzem, hogy midőn 1853-ban, midőn Udvarhelyi szent eklézsiából Fülebe jutottam lelkésznek, a papi ház 97 éves, kövel ki toldott, ronda épületből állott azon helyen, hol most a kapu sarkánál lévő nyári konyha vagyon, mely háznak léte az anyaszentegyház méltóságával se papi jellemmel meg-nemesítve buzgó felszóllításomra a szent eklézsia tagjai átlátva a mostani igényletét s a papi állás méltóságát, egy új papi ház építtését tűzette fő tervül még pedig kőből, mely épületnek alapja 854 június 14 ki is tétetődött és 16 napok alatt már falai a buzgó nép által bévégezve valának és még azon év October hava 16 lakhatóvá lón, amikor egyház gondnok tekintetes Bodá Károly úr fáradhatatlan szorgalommal a vallása iránti buzgalommal megkelő időben segéd karokat nyújta a papi ház felépíttésére, s az akkori ecclesiai jegyző Gáspár János, ki vala mint szóval úgy tettel is nem mulatá el az anyaszentegyház javát, boldogságát s belső személyek jólétit előmozdítani. Isten századokon keresztül virágoztassa a Füleli ev. ref. eklézsiát, melynek tagjai időnként nemes tettek véghez vitelek által törekedjenek az anyaszentegyház virágzására, hogy a tiszta erkölcs és józon vallásosság karon öltve hirdessék az utódoknak, mily sokat tehet az egyetértés, béke és szeretet a közboldogság előmozdítására.

---

¹⁹⁶ U. o., 89. 94.

Karácson György

Emlék Irat¹⁹⁷

1897 Szeptemberében élet időm 75-ik, papi hivataloskodásom 48-ik évében ülék író asztalom mellé és pedig azon régolta táplált szándékkal, hogy az egyház-községben 1853-ik év Martius hó 28-án történt belépésemtől fogva – lévén azelőtt három évig a székely-udvarhelyi szent ekklézsiában kis pap – meg írtam, minő állapotban találtam az egyházközséget szellemi és anyagi tekintetben, s mint lelkipásztornak minő viszonyok között kellett hivataloskodásom folytatni, s mennyi méltatlan bántalomnak voltam a nép nemtelen és bosszúja és rosszindulata miatt évről-évre kitétetve – s mindezt teszem azért, hogy az utánam jövő tisztársamnak legyen fogalma s ugyan az utókornak, hogy egy papnak híven teljesített kötelességéért mi a jutalma. Nem célom az irat készítésekor virágos és dágolyos(!) stíllal állítani össze ez emlékiratot, sőt a lehető egyszerűséggel írni meg a valódi tényállást, és minden hozzáadás vagy elvétel nélkül tüntetni fel a valódi igazságot – mindeknek előtte tudás végett szükség meg említenem.

Hogy Borbáth János papságától kezdve kinek ideje alatt építetett a torony 1758-ban, mint a felírtak is igazolja, az én koromig négy pap hivataloskodott, és pedig anélkül, hogy az anyagi téren valami újítás és javítás s fájdalom! Belépésemtől találtam elhagyatott ronda, ki nem mondható állapotban az egyház minden épületeit, s az idő romboló felemészítő hatalma által fedél nélkül nagymértékben megfosztatva lévő torony, és építési idejét homály fedő templom tetőzete, mintegy szomorúan hirdették az elmenőknek bús elhagyatottságokat. A lelkészlak a rajta lévő ringy rongy szalmás épületek miatt úgy nézett ki, mint valamely ember nemlakta helyiség. Volt ugyan a papnak egy új lakó háza, az első része gömbölyeg kövekből össze rakva, két nyomorú szobával osztályozva, hogy télbe december havában a ház hasadékain keresztül a Hargita szele a gyertya lángját kifűtta, s először a nagy hideg miatt, ki beteg ágyában feküdt áldozatul esett. És ezen ronda kőépületet kiegészítette egy a Borbáth János papsága idejében épült földbesüllyedt fa épület egy szobával s egy kis ablakkal ellátva, úgy hogy már délután négy óraker téli napon gyertyát kellett gyújtani és a gyertyáim téiben a kürtő mellett a kályhában háltak, melyet midőn éjszaka lámpavilágnál cselédemmel lehajtottunk a rossz fedél között kisütvén a világosság, reggel a szomszédom azon hírrel lepott meg, hogy az előttem elhalt pap lüderzt képben a múlt éjszaka e ház híján járt! Így voltak az én hallgatóim lelkileg is felvilágosodva! Mert csak több rendbeli templomi tanítás által sikerült meggyőzőnöm hogy az megholtak éjjeli hazajárása babona és tudatlanság szüleménye, s midőn a papi lak a leírt módon vala bérendezve lakószobákkal, hogy a gazdasági épületek csűr, istálló minők lehettek? S minők a körülötte lévő kerítések? Erről csak annak lehet fogalma, ki valaha látott oly elhanyagoltságot, minőt

¹⁹⁷ Erdőfülei ref. ehk. Születési anyakönyvei (1863-1868) S.Á.L. Fond 105 Nr. 321. 109-115.

a gazdasági épületek jeleztek. Maga a csűr egy ronda, szalmával fedett, természet növelte, legkisebb faragás nélkült girbe görbe cserefából összetákolt alkotmány volt, melynek rakásai között megtörtént hogy csépelgetés alkalmával a gabonát a csűr fedeléről felmérve elvitték. Ez alatt a ronda épület alatt volt bérendezve a marhák számára egy oly istálló, melyben csak lehajtott fővel lehetett járni, felől padlás helyett úgynevezett vessző perje volt rakva gyéren, ezt borította hitvány szalma, mely az ágak között bényúlva, a legnagyobb elővigyázatra figyelmeztette a gertyával ott járó, estve lámpást. Ottan járat a marhák étkező helye, a jászoly csak névvel volt, nem tartva meg az elejekbe rakott eledelt. Volt még egy gazdasági épület, a sertés pajta, négyszegre faragatlan fából ember magasságra felróva, valamikor a szarvazat egyik része leomolván, ott állott mint valamely cigány kaliba, minden felüli padlás nélkül, ember magosságú, három szál deszkából, fa szeggel öszve tákolt fa horoggal járó ajtóval, melyből ide jövetelem után mint egy évvel ajándékba adott pár sü(1)dő közül a gölyét éjszakának idején ellopták, jóllehet az előttem volt pap özvegye jókor figyelmeztetett a rajtok több rendben elkövetett lopásokra, mit előre nem hittem, de csakhamar éreztetni kezdtek velem is nemtelen bosszújokat, melyekről elébb a bünlajstroma egész hosszú sorát fogom leírni, ami pedig a papi lak körül lévő kerítést illeti, az minden egyéb volt csak az nem, minden ott járhatott hol tetszett, és így ahogy akart minden korlátozás nélkül, úgy nevezett király szabadja volt az egész jószág. És ha már a papi telek így volt béruházva, gondolhatod kedves pap társam, mihelyen és minő lehetett a kántor, tanítói lak? Ennek borzadalmas leírásával figyelmedet nem fárasztom, ennek élet rajzát előldebe tünteti e pár szó, a legnagyobb elhanyagoltság vala látható mindenütt, miden egyebet lehetett hinni, csak azt nem, hogy tanítói lak és iskola, ily gondozás alatt volt a halottak nyugovóhelye a temető is, sertések túrták a sírhalmokat, és marhák legeltek felettek, sőt későbbben és midőn nagy erőfeszítéssel külső hatóság közben lépése folytán sikerült a temetőt deszkakerítéssel körülvétni, találkozott az vad indulatú ember ki éjszakának idején a 94 évében több 70 gombfát a zár alatt lévő temetőből ellopott, és pedig csaknem a legelső gazda és fia, melyen csendörök rajta kapván, a főtörvényszéktől várja büntetése jutalmát, kapván félévi börtönt, én pedig minden igaz ok nélkül a családtagok nemtelen bosszúját.

Mindezekből láthatni, hogy minő szellemi és anyagi állapotban találtam az egyházközséget és azt is gondolhatni, mi várt reám ha hivatásomnak meg akarok felelni, az egyház előhaladását és jóllétet munkálni, tehát teendőm volt a jobb érzésű hallgatóimmal egyetértve oda hatni és munkálni, hogy mindenek előtt az annyira elhagyatva lévő papi lakot újra szervezzük, minek megkezdésében jóltévő segéd kezét nyújtott az egyházközség akkori kebli gondnoka tekintetes Boda Károly úr, ki az egyház ügyei iránt nagy buzgósággal viseltetett, hozzá intézett többszöri kéréseim folytán, mint tekintélyes úri ember, bírván a nép bizodalját, a velek való jó bánás következtében minden törekvését az egyház java előmozdítására és tekintélye emelésére ő nyújtott segéd kezét, hogy 1854 a csaknem lakathatatlanná vált

papi ház helyet, a jeleninek építését megkezdhetők, mely 858 forint lefizetésre is jutott – lévén akkor az egyházközségnek 1000 magyar forintja, amely az építő mester Stefán István vállalati összegét fedezte, meghordván a nép az anyagokat és megadván a kézi és fuvar napszámokat. S miután a csekély alaptőke a papi ház építésére elkelt, s magának az egyházközségnek két éven át fekvő birtokából vajmi csekély volt a jövedelme, a napról napra szaporodott terhek miatt az önfenntartás terhes volt és sok aggodalmat szült, nyújtott ugyan olykor olykor, kéréssem folytán segedelmet a közbirtokosság, de amellyel csak napi szükségünket fedezhettők, hátra lévén a megjavítása és újra leendő építés alá kerülendő épületek a papi és mesteri telken, egy második iskola építése, a régi, ódonszerű templom építése és a torony befödése.

Mind ezen bajainkon csak azáltal reméltem segíthetni, ha jövőre egy vagy más alaptőke létesítésén buzgólkodunk. Ugyan azért a hatvanas években, midőn a vasgyár vette kezdetét, az italmérési jog tíz egymás utáni évre átadatott a Kolóniának, melyért előre fizetendő volt 2000 forintot, melyet tekintetes Boda Károly úr e-relyes fellépése következtében ugyan akkori abszolút kormány élén álló zsarnok főnök Szabó Ádammal szemben sikerült templom építési alapul is megkapadni, mely alaptőke keblileg kezeltetvén tőkésítetett mind addig, míg felemelkedett 7070 forintra, s ekkor további növekedése megszűnt, mivel a 2-ik tanító fizetését s az egyházközség némi évenkénti kiadásait a bejövő kamatok fedezték. Ekkor vette kezdetét 1864-ben a Magtár alaptőke, mely tevődött 18 véka és anannyi tavasz gabona adományból, s évenként, mint a jegyzőkönyvből látható, még egyesek folytak bé, de kevés számmal, s hogy növekedjen az első alapítók közre bocsátották 1895-ben a nagy tömegtől bėjött 47 forintot, s így az alaptőke jelenleg 2200 forint 87 krajcár, s minthogy a két iskola fenntartása nagy szükségét igényelt s nem volt miből fedezhetni, az egyházközség buzgóbb tagjai többszöri kéréssem folytán határozatilag kimondották a vasgyártól el, és beszállítanak minden mázsa területől 2 forint maradjon befizetésektől, melyről az akkori Feldvalter Vesten nevezetű lelkes úri ember pontosan beszámolt év végén, és ezen csekély összeg jelenleg mind a számadások rendjén kitünik 2200 forinton felül van – növelvén még az egyházközség Kontzos nevű erdő eladott fájából bėjött 1000 forintból 500 forint, a más 500 a székelyudvarhelyi kollégium önfenntartására adományoztatott – s hogy az egyházközség jövedelme növekedjen, a közbirtokosság kéréssem folytán hajlandó volt Nagy Kőpad tagja nevű közhelyből hat hold területű, dúson termő szántóföldet kiszakítani s már most gondolhatni, hogy miután a fenti alaptőkék keblileg egyeseknél (voltak) elhelyezve kamatozás végett, mily nagy felelősség nehezült a pap vállára, s ebből kifolyólag mily sok összeütközés (volt) a nép és pap között, mert a rossz fizetők valahányszor kamatért felszólítottak, mindannyiszor a papot mocskolták, s ahol lehetett megkárosították, s az egyszer nyugalmas eklézsia tagjai hová-tovább mind romlottabb(ak) kezdettek lenni égetésben, lopásban, s minden erkölcsi romlottságba bémérlni, mit elősegített a vasgyárhoz a világ minden

részből összegyűlt munkások erkölcsi romlottsága is. Minek szomorú következtetését már 1867 október 3-án keservesen kellett éreznem, midőn csűrömöt a benne és körülötte lévő minden takarmánnyal elégették, tévén 880 forint kárt, melyből alig volt biztosítva 300 forintot érő – s amint az alaptőkékkel szaporodtak az adósok száma, akként szaporodtak a pap ellenségei is, annyival inkább, mivel sokan megtagadva a kamatfizetést, felsőbb rendelet folytán bé kellett peresíteni, s ennek az a jutalma lett, hogy több rendben méhet, pulykát, ludakat loptak el, sarjú merekjéimet vízbe hányták, megszáradt szénabuglyáimat eldőlötték, hogy az eső verje széllyel, szóval minden kigondolható gazzal anyagi vagyonomban és személyemben az egyház közérdeke előmozdításáért elkövetek, sőt a nemtelen bosszú még mindazoknál velem szemben tovább ment, mert 1893 őszén az újonnan épült csűr is elégették, minden benne lévő összes takarmányt, alig 366 forint kárpótlást kapván több mint 900 forintot érő terményért. De itt sem szűnt meg a hallgatók gonoszsága, miután két kazaly sarjút két rendben elég istentelenek voltak felgyújtani és pedig az utóbbit 1897 aug. 31-án itteni 44 évi szolgálatom után, midőn az én sok lelkes fáradozásom következtében a mostan meglévő templom falai már részben fel voltak emelvén. Szóval nincs emberi nyelv, mely a község kebelében időről időre lábra kapott és elterjedt külömbféle bűnököt és erkölcsi romlottságot le tudná írni és elmondani, mivel napi renden voltak éjjel és nappal a házfelverések, a marháknak az istállókból és legelőkről való ellopások, égetések, elannyira, hogy alig telt el éjszaka mely a nép alvó ágyából a harangok félre való veretése által ne riasztott fel és ez így folyt mindaddig míg sikerült két gonosztévőt Czerjék Sándort és Boda Sándort tetten kapni, kik közül is az első Székely-Udvarhelyen mint rab a börtönben elhalt, a másikat id. Bedő Moses házában agyonverték, elhallgatván a tetteseket, helyben hagyva az akkori kormányforma az elkövetett büntetést, az agyonverést.

De ezzel sem szűnt meg a gonoszság tovább üzni gazzat, sőt hova tovább mind inkább merült be a nép az erkölcsi romlottságba, melyet nagymértékben elősegített a hatvanas években kezdetét vette vasgyár, mert az oda minden felől összegyűlt nép romlott erkölcsé a kebli lakosokra is nagymértékben kihatott, kisebb nagyobb mértékben, egy két család kivételével a vas és érc lopás volt napirenden úgy, hogy a több mint 300.000 forint alap alaptökére fektetett gyár a tisztviselők lelketlen rossz kezelése és az ottan dolgozó munkások, kiknek nagyobb részek a község kebeléből telt ki, folytonos lopás miatt alig tíz év múlva megbukott, s az után még egy pár évig tengődött, s elvégre is véglegesen kimerülve a nép romlottságának áldozata lett, mit nagymértékben elősegített a vasárnapi munkatétel, midőn a nép kebeléből kihálván az úrnak félelme, hitelenség, vallástalan s erkölcsi romlottság lépett előtérbe és a már szokássá vált gazzat még nagyobb mértékben kezdték gyakoroltatni benn a községben, künn a mezőn és erdőn folyt a gyűjtogatás, mely tetőpontját érte 1892 és (18)93-ban, mikor is az erdőn több mint 200 széna boglyát égettek el kaszáláskor anélkül hogy valakit a gyűjtogatáson rajta értek volna, de

hova is?, midőn semmi erélyes intézkedés nem történt, sőt amint gyanítani lehet consortium volt, s a nagyobb gazdák egy része volt, s az mind e mai napig a tolvajok és gyújtogatók tanácsadója. Kik 1892 és (18)93-ban addig mentek a gyújtogatásban, hogy akkor főbíró Fosztó Sándornak szántóföldjén lévő rakását gyújtották fel, még pedig azon hallatlan módon, hogy egyik rakástól a másikig kévüket raktak le, hogy az rakások egymással legyenek összekötetésben és azt másokkal is tették – nemcsak (ezt), hanem a törökbúzá, midőn csőjét vettette, lekaszálták, ezt tették velem szemben is egy darab babnak megsemmisítésével. Ezen kívül kertekben a káposztát midőn fejzeni(!) kezdett kitépték, gyümölcsöt, hagymát elloptak, többeknek csüreiket elégették. Gáspár Ferencz és még mások ablakait s az Fosztó Sándorét dinamittal bévettették, többeket kövel és bottal béverték, s mind ezen emberi érzést megrázó bűnös tettek után, miután sem személy sem vagyon nem volt biztonságban, kénytelen voltam egy, a közigazgatáshoz beadott folyamodványban 1 legyed magammal aláírva a helyzet szomorú voltát felmutatni, kérvén az erélyes intézkedést, minek folytán megrendeltetett két csendőrnek állandóul a községben lakni, éj, nap künn benn örködni, estve szürkülettől fogva lámpás nélkül nem szabadott járni, a faluból kimenni sem be jönni, sem pedig erdőn és mezőn éjszakán künn maradni; minden éjszaka 12 ór volt a csendőrök mellé adva, kik folytonos portyázásban voltak, ugyanis személyeket éjnek idején házaikban több rendben megnéztek, s ez így mint több mint egy éven át, tartván a csendőrököt a község. Mintannyi eredménye lett, hogy az említett idő alatt szűnt az égetés és tolvajlás, de ahogy a csendőrök bévonattak, csaknem minden bűnök újból kezdtek és folytatódnak mind e mai napig, kiterjesztvén reám is undokságát, midőn Augusztus 31 estve 8 órakor felgyújtották négy öl öszve rakott sarjumat, azután törökbúza földemről mákot, tököt, és káposztát nagy mértékben ellopták, s ezt mívelték a Boda kertben lévő káposztával és más veteménnyel is. Szóval nincs emberi nyelv, mely mind azon méltatlan bántalmakat el tudná mondani, melyek hivataloskodásom alatt, minden ok nélkül rajtam elkövettettek, és pedig csak azért, hogy az előttem lévő papok egyházközségnek mind anyagi, mind szellemi haladására legkisebb gondot sem fordítva, ők magok mint valamely here kényelmesen élve, a különbem is nyakasságra hajlandó természetű nép; a rendet nem szeretve, annyival kevésbé az egyház javára bármily csekély áldozatot tenni; s mind ezen mulasztásokon és fogyatkozásokon segíteni multhatatlan szükség volt, s én levék az a szerencsétlen, ki hozzá fogtam e javításhoz, védve az egyházközség künn és benn lévő fellelvő és felkelhető vagyont. Pontosan és lelkiismeretesem kezeltem az alaptökék összegét, a rosszban lévő épületek helyet újakat, kornak megfelelőket építtetni; ide értve templomot is, úgy hogy midőn ezen emlék iratot bévégeztem, örömmel mondhatom a szent íróval: a régiek elmúltak és mindenek megújultak! S mindezekért jutalmam volt a sok méltatlan bántalom; már most méltán kérdezhetni, ily kedvetlen viszonyok között hogy voltam képes az sok

éveken keresztül itten hivataloskodni? Akkor midőn több rendbeli alkalom kínálkozott, az innen való elmenetelre!

Mire feleletül egyebeket nem adhatok, mind azt, hogy rajtam a Kálvin predestinatioja telt bé; ide voltam kárhozthatva, hogy az előttem lévők csaknem száz éves mulasztásokat helyre hozzam és elismerésül lettem jutalmazva a legnagyobb háládatlansággal hozsánna után keresztre való feszítetéssel. Azonban ily viszonyok között élt éveim után a belső megnyugvás azon édes öntudatával szállok síromba, hogy az Úrtól reám bízottakban, mint szőlősenek hű munkása végeztem napi teendőimet, s miként a szellemi, úgy az anyagi téren is törekedtem Krisztus egyházát építeni, s annak javát munkálni.

Füle 1898 December 31-ig.

Karácson György ref. Pap

Személynévmutató

- Ajtai András, ifj. ref. lelkész 15, 45
 Ajtai János erdővidéki esperes 34, 45
 Albert Dávid 8, 11
 Almási István 26
 Andreas, dobói plébános 30
 Árkosi István ref. lelkész 15, 45
 Babos Lukács, besenyei 7
 Babos Lukácsné Katalin 7
 Bach, Alexander 54
 Baczoni János ref. lelkész 15, 45
 Bakócz Tamás esztergomi érsek 31
 Balassa Iván 7
 Balassy Ferenc 23, 31
 Balázs Dénes építész 61
 Bánffi Pál, losonczi 24
 Barabás Sámuel (Samu) ref. lelkész 16, 53-54, 63
 Barcsai Ákos fejedelem 25
 Bartha Zsigmond mérnök 61
 Basta, Giorgio (Básta György) 25, 26
 Báthori Gábor fejedelem 7, 26
 Báthori Kristóf, somlyói, erdélyi vajda 24
 Báthory Zsigmond fejedelem 24, 26
 Batiz Mihály 33
 Bedő József 15, 16
 Bedő Mózes, id. 68
 Benedek Antal ref. lelkész 54
 Benedek Balázs, kisbaconi 25
 Benedek József ref. esperes 59
 Benedek Keresztély, kisbaconi 23
 Benedek, telegdi főesperes 30
 Benkő Elek 7
 Benkő József 9-10, 13, 14, 21, 23, 27, 29-30, 32, 35, 44, 47-48, 58
 Benkő Mária 48
 Benkő Samu 8
 Beöthy Zsolt 39
 Bethlen Gábor fejedelem 8-9, 26, 34, 41
 Bethlen János erdélyi kancellár 45
 Bikfalvi Péter ref. lelkész 15, 45
 Bitai Péter ref. esperes 51
 Blasius, bibarcfalvi plébános 30
 Bod Péter 8-9
 Boda Albert tanító 15, 61
 Boda Bálint 25
 Boda család 7, 10, 13, 15, 27
 Boda István 14
 Boda János, ifj., megyebíró 16, 42-43
 Boda József 14, 42
 Boda Károly 10, 22, 42, 56, 64, 66
 Boda Márton, szaldobosi 8, 23
 Boda Sámuel 50
 Boda Sándor, fülei 8, 27, 44-45
 Boda Sándor 68
 Bodó család 13, 27
 Bodó Sándor 27
 Bodor Bálint 25
 Bogdány Péter ref. lelkész 15, 45-46
 Borbáth János ref. lelkész 15, 16, 43, 45-46, 48, 50, 54-55, 65
 Bordi Zsigmond Lóránd 7, 9
 Both István 55
 Botos Ferenc „rektor” 8
 Boyer Balázs, vargyasi 24
 Boyer György, vargyasi 24
 Brandenburgi Katalin 33
 Cziráky 10
 Czirjék László 10
 Czirjék Sándor 68
 Csáki Árpád 7, 10, 13, 14
 Cserei Elek 22
 Cserei Sámuel 53
 Cserey Zoltán 15
 Csikós Júlia 16
 Csog Antal 25
 Csog család 26
 Csog (Chok) Gergely 24
 Csog János 63
 Csog Márton 25
 Csog Tamás 25
 Csulai (Tsulai) György ref. püspök 34
 Dali János ref. lelkész 54
 Dálnoki Pál ref. lelkész 15

- Daniel Borbála, vargyasi báró 10
 Daniel család, vargyasi 10, 13, 23-24, 26-27, 42
 Daniel Elek, II. vargyasi báró 10, 27
 Daniel Gábor, vargyasi báró 13
 Daniel Ferenc, vargyasi báró 23, 24, 27
 Daniel Ferencné, vargyasi báró, Daczó Anna 24
 Daniel István, vargyasi báró 27, 35, 42-43
 Daniel János, vargyasi báró 23
 Daniel Károly, vargyasi báró 10
 Daniel Mihály, vargyasi báró 7-8, 23, 26
 Daniel Péter, vargyasi báró 7, 23-25, 27
 Daniel Polixénia, vargyasi báró 10
 Daniel Zsófia, vargyasi báró 35
 Dálnoki Pál ref. lelkész 45
 Dávid János kántortanító 59
 Dávid László 7, 14
 Deák (Diák) András, fülei 46
 Demény Lajos 7-8
 Demeter Lajos 16
 Demeter László 10, 13
 Demeter Sámuel, ref. lelkész 50
 Dobai András 25
 Dobai család 26
 Dobay Ferenc 24
 Dobay (Dobai) György 24, 25
 Dobai Jónás 42
 Egyed Ákos 8
 Feldvalter Vesten 67
 Ferenc császár, I. 51
 Forgách (Forgács) Zsigmond kassai főkapitány 26
 Fosztó András 16
 Fosztó család 8, 13, 27
 Fosztó György 8, 27
 Fosztó Imre 24
 Fosztó János 24
 Fosztó József 53
 Fosztó Márton 8
 Fosztó Máté, fülei 23, 44
 Fosztó Máté „barát” (szerzetes) 10, 14, 35, 37
 Fosztó Mátyás 27
 Fosztó Menyhárt 24, 25
 Fosztó Sándor 69
 Fosztó Tamás, fülei 23
 Fülei Stephanus (Philei) 7
 Fülöp András iskolamester 15
 Gaál József, homoródkarácsonyfalvi 51
 Gáspár Ferenc 69
 Gáspár János 64
 Gáspár József 63
 Geréb Boldizsár, fiatfalvi 24
 Gerecze Péter 10
 Géza, magyar király 39
 Gorgiás András 33
 Gönczi Lajos 11
 Gönczy Pál 60
 Gulyás Károly 14
 Gyárfás János 50
 Gyeurke Gáspár 23
 György János bádogos 43
 Gyula, magyar törzsfő 29
 Gyula pápa, II. 31
 Haller János, gróf 35
 Halmádi István 16
 Henszlmann Imre 10
 Herczeg Lajos mérnök 61
 Hermann Rózália 15, 16
 Hermányi Dienes Péter ref. esperes 45
 Hlavathy Izabella 7
 Honterus, Johannes (Hontér János) 32
 Horváth Boldizsárné, vargyasi báró Daniel Zsuzsanna 27
 Huszár István 63
 Huszár Sámuel 50-51
 Huszka József 7, 10, 14, 38
 Imreh István 7-8
 Incze Simon ref. esperes 53
 Iohannes, vargyasi plébános 30
 Iosephus, száldobosi plébános 30
 István József, márkosfalvi, építőmester 55
 István magyar király, IV. 40
 István magyar király, V. 40
 Jakab András 25
 Jakab András, miklósvári 42
 Jakab Dénes 11

- Jakab Gergely 24
 Jancsó István tanító 15, 59
 János deák, oskolamester 8
 János király, II. 23, 24
 János Zsigmond fejedelem 7
 Jánosi család 26-27
 Jánosi Mihály 35
 Jánosi Péter, ifj. 35
 Jánosi Péterné, Sándor Margit 25, 35
 János Tamás 25
 Kállay Ferenc 23, 27
 Kálmáncsehi Sánta Márton 32
 Kálvin János 32, 70
 Karácson Béla (K. B.) 9-11, 12, 14-17, 19
 Karácson család 11
 Karácson György 11, 15, 16, 19, 54, 63-65, 70
 Karácson Irma 11
 Karácson Kornélia 11
 Karácson Laura 11
 Karácson Lina 11
 Karácson Ödön 11
 Karácson Róza 11
 Karácson Sámuel 11
 Kemény János 9
 Keserű Dajka János 33
 Keresztelő Szent János 8, 10, 26, 35
 Keresztes Albert 25
 Kisgyörgy Zoltán 7
 Kiss András 7
 Knauz 31
 Kornis Mihály 24
 Kotsis József 14
 Kovács András 50
 Kovács Gergely 25
 Kovács Kiss Gyöngy 7
 Kovács Miklós 25
 Kovács Anna, érszalacsi 11
 Kovács Mózes, érszalacsi 11
 Kovács Róza, érszalacsi 11
 Kovásznai Lukács ref. lelkész 15, 45-46
 Kőműves Mihály 50
 Kún László magyar király 40
 Lánge Tivadar evangélikus lelkész 44
 Lányi 31
 Lázár István 33
 Lázár János, gróf 47
 Lippai András 26
 Literáti Balázs, székesfehérvári 24
 Lukácsfi Lajos ref. lelkész 54
 Lupul, Vasile moldvai vajda 23
 Luther Márton 32
 Majláth István erdélyi vajda 23
 Manlicher Gusztáv vasgyári igazgató 56
 Mária Terézia 9, 14
 Matzkos András 25
 Mátyás király, II. 25
 Michael, bardoci plébános 30
 Mihálcz Ferenc, polyáni 33
 Miklós János 25
 Molnár Mózes 15
 Móricz Zsigmond 12, 13
 Mysovsky Endre 10
 Nagy András, hajdúk vezére 26
 Nagy Balázs 15
 Nagy György 24, 25
 Nagy József tanító 11
 Nagy Menyhárt, bibarcfalvi 24
 Nagy Zoltán ref. lelkész 16
 Németi (Némethy) Gergely 8, 26
 Orbán Balázs, báró 10, 14, 21, 26, 36-37, 44
 Ortvai T. 29-30
 Pál mester 38
 Pálmay József 11
 Pasteiner Gy. 37, 40
 Pap Bálint, száldobosi, ref. lelkész 16
 Pataki József 8
 Péter hadnagy 24-25
 Péter József 53
 Petky János, derzsi 25
 Petrus, olaszteleki plébános
 Pétsi Ferenc ref. lelkész 15, 45
 Pokoly József 15
 Pozsony Ferenc 7
 Pulszky Ferenc 10
 Rákóczi György fejedelem, I. 23, 33
 Rákóczi György fejedelem, II. 25
 Rápolti István 25

- Rauber Nándor (Ferdinánd), báró
 plankensteini 15, 22
 Rómer Flóris 40
 Salamon, magyar király 39
 Sárdi István 14, 35, 45
 Saul király 38
 Simó István 25
 Sorbán Károly építkezési vállalkozó 61
 Szefán István építőmester 55, 67
 Sugár Gergely 25
 Sugár János 23
 Sükösd György 33
 Szabó Ádám 67
 Szabó György, dr. 9
 Szabó Károly 13
 Szabó László ref. lelkész 54
 Szabó Miklós 11
 Szabó Péter ref. lelkész 52-53
 Szabó Péterné, Csutak ... 52
 Szabó Sámuel, zalányi, ref. lelkész 14,
 49, 52-53
 Szacsvai József 16
 Szádeczky Lajos 13
 Szederjesi János ref. lelkész 15, 45
 Székely Mózes fejedelem 23
 Székely Mózes, ifj., trónkövetelő 23
 Székely S. 34
 Széll Imre 11
 Szendrei József 14, 42
 Szent István 29
 Szent László 10, 14, 37-40
 Szent Ludger püspök 14
 Szent Mihály 29
 Szentpáli János 33
 Szilágyi F. 32
 Szilágyi Sándor 23, 26, 32
 Szokolyai István 45
 Szolga András 27
 Szögi László 11
 Takács Péter 10
 Tamás örkanonok 31
 Tartler János harangöntő 44
 Tatár Gáspár 25
 Telegd nemzetség 30
 Theodorik, kun püspök 29
 Thúry József 22
 Toldi Gáspár 25
 Udvarhelyi András ref. eszres 45
 Ungi István 38
 Urs Judit 42
 V. Windisch Éva 9
 Varga György 63
 Varga L. 32
 Vásárhelyi János ref. lelkész 15, 45
 Vekov Károly 8
 Veress Antal, baróti asztalos 55
 Veress Endre 12
 Wesselényi Miklós, 10
 Vessen Henrik 22
 Veszprémi István ref. püspök 42
 Vitéz Mihály vajda 26
 Voláli (Valáli) család 26
 Voláli Pál 25
 Zajzon Farkas 11
 Zejk Péter 24
 Zsilinszky M 32

Helynévmutató

- Alsórákos 9
 Apulum 29
 Bacon *lásd Nagybacon*
 Barcaság 32
 Bardoc 7-9, 11, 13, 21, 24-27, 30, 33-35
 Bardoc fiúszék 8-9, 23, 27, 30, 34
 Barót 8, 15, 26, 34, 55
 Barót vize (patak) 34
 Beszterce 11
 Bibarcfalva 22, 30, 34, 38
 Boda kert 69
 Bodos 27, 34
 Bodrogöröksége (puszta házhely) 26
 Bodzai szoros 25
 Borgó 11
 Bozsok (Fehér megye) 22
 Bölön 34
 Bözöd 33
 Brassó 15, 22, 31-32, 44, 47
 Brassó vármegye 35
 Budapest 7, 9, 13
 Bukarest 8, 14
 Cserhalom 38-39
 Csíki alesperesi kerület 30
 Csíksmadéfalva 11
 Csíkszék 8, 24
 Csipán pusztája (korábban erdő) 27
 Debrecen 7, 10, 32
 Déva 11, 47
 Dezső (határrész) 27
 Dobó 7-10, 13, 23-27, 30, 35, 43
 Dunántúl 22
 Erdély 7, 10, 14-15, 21-23, 25-26, 29-32
 Erdőfüle 7-11, 13-17, 19, 21-28, 30-31, 33-36, 38, 41, 43-45, 49, 51, 53-54, 63-65, 70
 Erdőháti alesperesi kerület 30
 Erdővidék 7-10, 13-14, 16, 19, 21, 23, 27-28, 30-32, 34-35, 41, 47, 58
 Esztergom 29, 31
 Farkasmező (kaszáló) 8, 26
 Füle *lásd Erdőfüle*
 Füle (Fehér megye) 22
 Fűrészköze dűlő 23
 Gelence 38
 Géza erdő rész 27
 Göttinga 11
 Gyergyószék 24
 Gyulafehérvár 9, 23, 29
 Gyulafehérvári főesperesi kerület 30
 Hargita 7, 21-22, 65
 Háromszék 7-8, 11, 15, 27, 33-35, 38, 41, 47
 Homoródoklánci járás 28
 Homoródszentmárton 53
 Ilyés (erdő rész) 56
 Illyefalva 34
 Jád 11
 Jéna 11
 Kaca 50
 Kálnok 33
 Kankós (erdő rész) 57-58
 Kárpátok 21
 Kászonszék 24
 Keresztúrszék 25
 Kézdi alesperesi kerület 30
 Kézdi főesperesi kerület 30
 Kézdiszék 24
 Kiálj hegy 36
 Kilyén 38
 Kisbacon 9, 24, 34
 Kisfüle (Fehér megye) 22
 Kisújszállás 11-14, 16-17, 19
 Kolozsvár 7, 10-11, 13, 15, 32, 61
 Kontzos (erdő rész) 67
 Kormos patak 7, 21, 23, 34
 Köpec 10, 14, 27, 34, 41
 Körmöcbánya 44
 Középpajta 34, 45
 Les (erdő rész) 51
 Lisznyó 52
 Magyarhermány 9, 31, 34
 Magyarország 21, 22, 29, 39
 Maksa 38

- Maros folyó 9
 Marosi alesperesi kerület 29
 Maros-Torda vármegye 30
 Marosvásárhely 11, 14
 Marosszék 24, 33
 Miklósvár 8, 33-34
 Miklósvárszék 8, 34
 Milkói püspökség 29-31
 Miriszló 9, 26
 Nagyajta 9, 34
 Nagybacon 22, 30
 Nagyenyed 11
 Nagykőpad tagja (szántó föld) 67
 Nagykőparlagja (csordajáró hely) 56, 58
 Nagyküküllő vármegye 35
 Nagysolymos 11
 Nagyszamos folyó 29
 Nagyszében 11, 24, 31
 Nyomát 33
 Olasztelek 7-8, 11, 26-27, 30, 34, 59
 Olt folyó 9, 21, 29, 34
 Orbai alesperesi kerület 30
 Orbaiszék 24
 Osztrák-Magyar Monarchia 39
 Pest 23
 Rákosi szoros 22
 Rika 34
 Rikipuszta (Fehér megye) 22
 Róma 30
 Sárospatak 12
 Sebesvár 13
 Sepsí alesperesi kerület 30
 Sepsibacon 34 *(lásd még Nagybacon)*
 Sepsibesenyő 38
 Sepsiszentgyörgy 7, 10-12, 15-16, 32, 34, 38
 Sugár réve 23
 Száldobos *lásd Székelyszáldobos*
 Szárazajta 34
 Szászsebes 11, 24
 Szeben *lásd Nagyszében*
 Szeged 8
 Székelydália 38
 Székelyderzs 38
 Székelyföld 10, 15, 21, 22, 24, 26, 29-33, 35-38, 40, 44-45
 Székelyszáldobos 7-9, 22, 24, 26-27, 30, 34, 36
 Székelyudvarhely 8, 11, 32-33, 53-54, 58, 65, 68
 Szemerja 34
 Szeretfalva 11
 Szolnok 13
 Telegdibacon 9, 30 *(lásd még Nagybacon)*
 Telegdi főesperesi kerület 29-30
 Tisza 21
 Tiszántúl 22
 Udvarhely vármegye 11, 28, 30, 35
 Udvarhelyszék 7-8, 10, 14, 23-25, 33, 42
 Ürmös 34
 Valál (Volál) 9, 26, 36
 Vargyas 7-9, 23-24, 26, 30, 34
 Vatikán 31

Mellékletek

1. A fülei templom Szent László-legendát ábrázoló falképsora (Forrás: László Gyula: A Szent László-legendát középkori falképek. Budapest, 1993.)
2. Az különféle jeleneteket ábrázoló alsó falképsor (Forrás: Benedek Elek szerk.: Székely-Egyleti Képes Naptár és Évkönyv. Budapest, 1900.)
3. Freskótöredék a fülei templomból (Forrás: Benedek Elek szerk.: Székely-Egyleti Képes Naptár és Évkönyv. Budapest, 1900.)

Fülle m.
23
X.

